

Ἐκκλησία, λατρεία καὶ εὐχαριστία στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη

ΠΡΩΤ. ΙΩΑΝΝΟΥ Γ. ΣΚΙΑΔΑΡΕΣΗ

1. Ἡ Ἀποκάλυψη ὡς βιβλίο-πρόκληση

Τὰ τελευταῖα χρόνια, πού σηματοδότησαν τὸ τέλος τῆς δεύτερης χιλιετίας, ἡ Εὐρώπη, κι ἀπὸ κοντὰ καὶ ἡ πατρίδα μας, ἐξεδήλωσε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ βιβλίο τῆς Ἀποκάλυψης, ἀνάλογο ἐκείνου πού παρουσιάστηκε μὲ τὸ τέλος τῆς πρώτης μεταχριστιανικῆς χιλιετίας¹. Εἶναι προφανές ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ δὲν ἦταν πάντα γνήσιο καὶ ὑγιές, σὰν κι αὐτὸ πού δείχνουν πιστοὶ ἢ ἐπιστήμονες πού μόνιμα καὶ ὄχι εὐκαιριακά, ξέρουν τί ζητοῦν ἀπὸ τὴν Ἀποκάλυψη. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπρόκειτο γιὰ παροξυσμὸ πού πιάνει περιέργες κινήσεις (χιλιαστικές, παγανιστικές, ἐξτρεμιστικές, μποέμικες, φονταμενταλιστικές) οἱ ὁποῖες συνήθως ὠθοῦνται εἴτε ἀπὸ δεισιδαίμονες προλήψεις ὅτι μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς Ἀποκάλυψης θὰ προβλέψουν τὸ μέλλον ἢ ὅ,τι ἀποκαλυπτικό, δηλ. φοβερό, θὰ σφραγίσει τὸ τέλος κάθε χιλιετίας, εἴτε ἀπὸ ἄλλους περιέργους καὶ σκοτεινοὺς λόγους.

Εἶναι γεγονός ὅτι τὸ βιβλίο τῆς Ἀποκάλυψης εἶναι ἐξόχως ἐλκυστικό. Τὸ κάνουν τέτοιο ἡ εἰκονικὴ του γλώσσα, ἡ πληθώρα τῶν συμβόλων του, ἡ μυστικοπάθεια τῶν ἀριθμῶν του, οἱ παράδοξες – τερατώδεις παραστάσεις του, οἱ ἀπανωτὲς ὁράσεις του καὶ ἄλλα σπάνια καὶ ἀσυνήθιστα χαρακτηριστικά του. Ὅμως, ὅπως εἶπαμε, τὸ ἐνδιαφέρον πρὸς τὴν Ἀποκάλυψη συνήθως στρέφεται ὄχι πρὸς τὸ βάθος τῆς, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἐπιφάνεια ἢ πρὸς περιφερειακά τῆς θέματα κι αὐτὰ παραποιημένα. Δὲν συγκινοῦν λ.χ. οἱ ἄφθονες λειτουργικὲς τῆς σκηνῆς καὶ οἱ ὕμνοι τῆς, πού εἶναι ὁ ἀντίποδας τῶν πολλῶν ζοφερῶν σκηνῶν τῆς. Δὲν ἐλκύει ὁ γνήσιος προφητικὸς λόγος τῆς, πού πρέπει ὅμως νὰ ἀναζητηθεῖ μὲ ὑπευθυνότητα καὶ νὰ μὴ μπλέκεται μὲ τὴ θολὴ προφητεία, πού ἀκμάζει συνήθως στὶς κινήσεις πού ἀναφέρθηκαν πιὸ πάνω. Δὲν ἀναζητεῖται ἡ προφη-

---

1. Τότε γράφτηκε ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ὑπομνημάτων στὴν Ἀποκάλυψη.

τική-χαρισματική της θεολογία ἢ δὲν ἐξαιρείται τὸ ἀγωνιστικὸ φρόνημα ποῦ ἐμπνέει, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ἡ λαμπρὴ καὶ αἴσια ἔκβαση τῆς πορείας τοῦ κόσμου, ποῦ αὐτὴ ὁραματίζεται δυνάμει τοῦ Σταυροῦ καὶ τῆς Ἀνάστασης τοῦ Χριστοῦ. Ὅλα αὐτὰ τὰ θετικὰ στοιχεῖα τοῦ βιβλίου ἀποσιωπῶνται καὶ ἀντ' αὐτῶν προβάλλεται μιὰ πληθώρα περιεργων, θολῶν καὶ ἀρνητικῶν στοιχείων, τὰ ὅποια, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, δὲν ὑπάρχουν στὴν Ἀποκάλυψη, ἀλλὰ τῆς τὰ φόρωσε ὄχι μόνο ἡ ἄγνοια ἢ ἡ δεισιδαιμονία τῶν ἀνθρώπων ἀλλὰ καὶ ὁ ἠδονισμὸς τὸν ὁποῖο νοιώθουν κάποιοι ὅταν προκαλοῦν πανικὸ καὶ καλλιεργοῦν φόβο στὸν ἄνθρωπο, πράγματα ποῦ εὐνοοῦν παντὸς εἶδους ἐκμετάλευσὴ του.

Ἐνα κεφαλαιῶδες θέμα ἀπὸ αὐτὰ ποῦ προβάλλει ἡ Ἀποκάλυψη καὶ ποῦ πάντα εἶναι στοὺς διαλόγους μας, εἶναι ἡ εἰκόνα ποῦ αὐτὴ παρέχει γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ μιὰ βασικὴ τῆς ἔκφραση, τὴν Εὐχαριστία. Στὸ θέμα αὐτὸ, ἐκ τῆς φύσεώς του ἐκτενὲς καὶ πολὺπλευρο, ἀναφέρεται, κατ' ἀνάγκη συνοπτικά, τὸ παρὸν ἄρθρο.

2. Ἡ Ἀποκάλυψη, βιβλίο τῆς Ἐκκλησίας

Μόλις καὶ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ἡ Ἀποκάλυψη, ὅπως καὶ κάθε βιβλίο τῆς Κ. Διαθήκης, παρὰ τὴν περιπέτειά της ὥσπου νὰ στεριώσῃ στὸν κανόνα, προϋποθέτει ἀλλὰ καὶ ἐκφράζει μιὰ κοινωνία ἢ κοινότητα ἀνθρώπων, ἡ ὁποία κάνει ὁρατὴ τὴν παρουσία της ἐντὸς τῆς ἱστορίας μὲ ἕνα ὀρισμένο τρόπο σκέψης, βιωτῆς ἀλλὰ καὶ λατρείας. Κοντὰ σ' αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι καὶ ἡ Ἀποκάλυψη, ὅπως καὶ ἡ ὑπόλοιπη Κ. Διαθήκη ὡς λόγος Θεοῦ, τρέφει καὶ οἰκοδομεῖ αὐτὴν τὴν κοινωνία ἐντὸς τῆς ὁποίας καὶ γιὰ τὴν ὁποία γράφεται καὶ στὴν ὁποία ἀναφέρεται. Ἀλλιῶς δὲν θὰ εἶχε λόγο ὑπαρξῆς.

Ἡ κοινωνία ἢ ἡ κοινότητα γιὰ τὴν ὁποία μιλάμε, δὲν εἶναι γιὰ τὴν Ἀποκάλυψη, ὅπως καὶ γιὰ ὅλη τὴν Κ. Διαθήκη, ἄλλο μέγεθος παρὰ αὐτὸ ποῦ ἡ ἴδια ἀποκαλεῖ «ἐκκλησία»², μέγεθος πραγματικὸ καὶ ἱστορικὸ. Αὐτοῦ τοῦ μεγέθους βασικὰ χαρακτηριστικὰ μᾶς δίνει τὸ βιβλίο τῆς Ἀποκάλυψης, γραμμένο ἀπὸ συγγραφέα ποῦ ζεῖ μέσα στὴν Ἐκκλησία καὶ μάλιστα, ὅπως ἀποδεικνύεται, κατέχει μέσα σ' αὐτὴν ἕνα πόστο ἠγετικὸ καὶ ὑπεύθυνο, καθὼς ἐνδιαφέρεται ζωηρὰ γι' αὐτὴν μὲ τὴν ἴδια ἔνταση ποῦ μετέχει ἔμπροσθα στὸν πόνο καὶ στὴ θλί-

2. Ἀποκ. 1,4. 11. 20.

ψη ὄλων τῶν μελῶν της³. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, καὶ ἀντίθετα μὲ τὴν ἀνωνυμία ἢ ψευδωνυμία ποὺ χαρακτηρίζει τὴν προγενέστερη ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερη ἀποκαλυπτικὴ φιλολογία⁴, ὁ συγγραφέας τῆς Ἰωάννης, δίνει τὴν ταυτότητά του στὸν πρῶτο κι ὅλας στίχο τοῦ βιβλίου, πράγμα ποὺ ἐπαναλαμβάνει λίγο παρακάτω δυὸ ἀκόμη φορές⁵. Παράλληλα, δίνει νωρὶς τὸ προφητικὸ του στίγμα, καθὼς προτάσσει κάθε ἄλλου πράγματος τὴν κλήση του ἀπὸ τὸν «ὄμοιον υἱὸν ἀνθρώπου»⁶ ὡς νὰ πρόκειται γιὰ κλήση παλαιοδιαθηκικοῦ προφήτη⁷, χαρακτηρίζοντας ταυτόχρονα τὸ βιβλίον του, κατ' ἐπανάληψη, ὡς λόγον προφητείας⁸.

Εἶναι λοιπὸν, βασικὸ λάθος νὰ βλέπουμε τὴν Ἀποκάλυψη χωρὶς ἀναφορικότητα, χωρὶς δηλ. σημεῖο ἀναφορᾶς. Νὰ τὴ δοῦμε, μὲ ἄλλα λόγια, ἔξω ἀπὸ τὴν κοινωνία ἢ τὴν κοινότητα τῆς Ἐκκλησίας, λ.χ. ὡς μιὰ μελλοντολογία ἀόριστη καὶ ἄσχετη μὲ τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, τοὺς σταυροὺς καὶ τοὺς στόχους τῆς καὶ κυρίως τὴν καρδιά τῆς ποὺ εἶναι ἡ εὐχαριστία.

Ὅλα ὅσα ἀναφέρθηκαν πρὸ πάνω, μὲ ἄκρα συντομία, ἀποτελοῦν, ὅπως γίνετα ἀντιληπτὸ τὴν ἀφετηρία ἀλλὰ καὶ τὸ πλαίσιο αὐτῶν ποὺ θὰ ποῦμε στὴ συνέχεια καὶ ἀφοροῦν στὸ θέμα «Ἐκκλησία, λατρεία καὶ εὐχαριστία στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη», θέμα τοῦ ὁποίου, ὅπως εἶναι προφανὲς καὶ ὅπως θὰ δοῦμε, καὶ τὰ τρία σκέλη συνιστοῦν μιὰ ἀδιάσπαστη πραγματικότητα, γι' αὐτὸ καὶ ἡ παρακολούθησή τους θὰ συμπορεύεται.

Ξεκινᾶμε, λοιπὸν, δίνοντας, μὲ συντομία, βασικὲς ὀψεις αὐτῆς τῆς πραγματικότητας, ὅπως αὐτὴ ἀναδύεται μέσα ἀπὸ τὴν Ἀποκάλυψη.

3. Ἀποκ. 1,9.

4. Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικὰ γνωρίσματα τῆς ἀποκαλυπτικῆς φιλολογίας εἶναι ἡ ψευδωνυμία. Γιὰ τὰ ἄλλα γνωρίσματα βλ. ROLOFF J., *Die Offenbarung des Johannes*, Zürich 1984, 12.13 καὶ τὴν ἐργασία μας *Λειτουργικὲς Σκηνές καὶ Ὑμνοὶ στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη*, Θεσσαλονίκη (Β' ἔκδοσις) 2007, 13-17.

5. Βλ. καὶ Ἀποκ. 1,4. 9.

6. Ἀποκ. 1,13.

7. Ἀρκεῖ νὰ δεῖ κανεὶς ὅλη τὴν περιγραφὴ ἀπὸ Ἀποκ. 1,9-20 καὶ νὰ τὴ συγκρίνει μὲ περιγραφὲς κλήσης προφητῶν στὴν Π. Διαθήκη (βλ. π.χ. Ἠσ. 6,1 ἐξ. Ἰερεμ. 1,1 ἐξ. Ἰεζεκ. κεφ. 1-3 κ.ἄ.).

8. Ἀποκ. 1,3. 22,7. 10. 18. 19.

3. Ἡ Ἐκκλησία ὡς λατρεύουσα κοινότητα

Θὰ ξεκινήσουμε μὲ μιὰ ματιὰ στὸν ὄρο «ἐκκλησία», τὸν ὁποῖον συναντᾶμε πολλὲς φορές στὴν Ἀποκάλυψη⁹, ὑπενθυμίζοντας ἕνα γνωστὸ ἀλλὰ θεμελιακὸ, κατὰ τὴν ἐκτίμησή μας, δεδομένο τῆς Κ. Διαθήκης, δηλ. ὅτι ὁ ὄρος, καὶ μερικῶς τὸ περιεχόμενό του, παραπέμπει βεβαίως στὴ σύναξι τοῦ λαοῦ στὴν ἀρχαία Ἀθήνα («ἐκκλησία τοῦ δήμου») πρωτίστως ὁμως ἀνάγει στὴν Π. Διαθήκη (qahal). Μὲ τὴν ἐξῆς διευκρίνιση: ἂν στὴν ἀρχαία Ἀθήνα ἢ σύναξι τοῦ λαοῦ γινόταν γιὰ λήψη πολιτικῶν ἀποφάσεων ἢ σύναξι στὴν Παλαιὰ ἐμπεριείχε, ἐπὶ πλέον τῶν ἄλλων σκοπῶν, τὸν σκοπὸ τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ, ἐκ μέρους ἑνὸς λαοῦ ποὺ εὐεργετήθηκε κατ' ἐπανάληψη ἀπὸ τὶς ἐπεμβάσεις τοῦ Θεοῦ ἐντὸς τῆς ἱστορίας. Συνεπῶς, καὶ στὴν Ἀποκάλυψη – ἕνα βιβλίο μὲ βαθὺ σύνδεσμο μὲ τὴν Π. Διαθήκη – δὲν μπορεῖ ὁ ὄρος «ἐκκλησία» νὰ μὴ περιέχει μέσα του καὶ τὸ γεγονός τῆς πρωτοχριστιανικῆς λατρείας. Πρὸς στήριξη τῶν ἀνωτέρω θὰ λέγαμε κάτι γενικὸ μὲν, ἀφοῦ ἀναφέρεται σὲ ὅλη τὴν Κ. Διαθήκη, ὁμως χρήσιμο καὶ γιὰ τὴν περίστασή μας: ἀπὸ ἕνα σύνολο ὄρων, ποὺ θὰ περιέμενε κανεὶς νὰ εἶναι δηλωτικοὶ τῆς πρωτοχριστιανικῆς λατρείας¹⁰, ὁ ὄρος «ἐκκλησία» στὴν Κ. Διαθήκη γενικὰ εἶναι, μὲ πιθανὴ ἐξαιρέση τὸν ὄρο «λατρεύειν» στὸ Ἀποκ. 7,15, ὁ μοναδικὸς ποὺ ἐκφράζει χριστιανικὴ λατρεία καὶ συγκεκριμένα εὐχαριστία. Τὸ ἴδιο περιεχόμενο καὶ τὴν ἴδια βαρύτητα μὲ τὸν ὄρο «ἐκκλησία» ἔχουν καὶ οἱ ὄροι «συνέρχεσθαι» καὶ «συνάγεσθαι», οἱ ὁποῖοι δηλώνουν ὅτι ἡ Ἐκκλησία, κατὰ τὴν Κ. Διαθήκη, συνίσταται καὶ συγκροτεῖται διὰ τοῦ γεγονότος τοῦ «συνέρχεσθαι» ἢ «συνάγεσθαι» τοῦ λαοῦ¹¹ γιὰ τὴ διδασχὴ, τὴν κοινωνία, τὴν κλάση τοῦ ἄρτου καὶ τὶς προσευχῆς¹².

9. Ἀποκ. 1,4. 11. 20. 2,1. 7. 8. 11. 12. 17. 18. 23. 29 κ.ἄ.

10. Ἐννοοῦμε τοὺς ὄρους: *θηρησκεία - θρησκεύειν, λατρεία - λατρεύειν, προσευχή - προσεύχεσθαι, λειτουργία - λειτουργεῖν*.

11. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὸ Α΄ Κορ. 11,17-34, σὲ μιὰ συνάφεια ποὺ ἀναφέρεται στὴν εὐχαριστία τῆς κοινότητος, ὁ ὄρος *ἐκκλησία* ἐμφανίζεται σὲ συνάρτηση μὲ τὸ *συνέρχεσθαι*, τὸ ὁποῖο ἀπαντᾶ στὴ συνάφεια πέντε φορές.

12. Πράξ. 2,42. πρβλ. καὶ 2,46.

4. Ὁ λατρευτικός-εὐχαριστιακὸς τροπισμὸς τῆς Ἀποκάλυψης

Μὲ προϋπόθεση ὅσα, μὲ συντομία, εἰπώθηκαν στὶς δύο προηγούμενες μικρὲς ἐνότητες, ἀποκτάει ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον ὁ πρῶτος μακαρισμὸς, ἀπὸ τοὺς ἑπτὰ¹³ τῆς Ἀποκάλυψης, τὸν ὁποῖο συναντᾶμε ἤδη στὸ ξεκίνημά της¹⁴. Ὁ μακαρισμὸς αὐτὸς μακαρίζει ἀπὸ τῆ μιὰ τὸν ἀναγινώσκοντα κι ἀπὸ τὴν ἄλλη τοὺς ἀκούοντας τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου τῆς Ἀποκάλυψης. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ Ἀποκάλυψη, γραμμμένη σὲ ἐπιστολικὴ μορφή¹⁵, κατ' ἐπιταγὴν τοῦ προφήτη συγγραφέα της δεὸν νὰ ἀκουσθεῖ, μέσα στὴ σύναξη τῆς Ἐκκλησίας, ὅπου ὁ ἕνας ἀναγινώσκει καὶ οἱ ἄλλοι ἀκούουν¹⁶. Στὴ λατρεία, ἐνώπιον τῆς συναγμένης κοινότητας, ἀναγινωσκόμενη ἡ Ἀποκάλυψη, ἀποκτοῦσε, ὅπως καὶ ὅλα τὰ βιβλία τῆς Γραφῆς¹⁷, ἐγκυρότητα καὶ κανονικότητα.

Τὰ ἀνωτέρω ἀποτελοῦν μιὰ πρώτη ἔνδειξη τῆς σχέσης τῆς Ἀποκάλυψης μὲ τὴ λατρεία τῆς κοινότητας.

Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, στὸ νὰ συνειδητοποιήσουμε δηλ. τὸ βαθὺ σύνδεσμο Ἀποκάλυψης καὶ λατρείας, προσανατολίζει μιὰ ἀκόμη πληροφορία τοῦ βιβλίου στὸ Ἀποκ. 1,10. Ἐκεῖ πληροφοροῦμαστε ὅτι τὶς ὁράσεις του, πού ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου του, ὁ Ἰωάννης ἄκουσε καὶ εἶδε «ἐν τῇ Κυριακῇ¹⁸ ἡμέρα». Ἡ πληροφορία αὐτή, ὅπως καταλαβαίνει κανεὶς, βαθαίνει τὴ σχέση Ἀποκάλυψης καὶ λατρείας ἢ καλύτερα προσανατολίζει τὴ σκέψη μας στὴ σχέση Ἀποκάλυψης καὶ Εὐχαριστίας. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ πληροφορία αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπλᾶ ἕνας χρονικὸς προσδιορισμὸς γιὰ τὸ πότε συνέβησαν αὐτὰ πού

13. Ἀποκ. 1,3. 14,13. 16, 5. 19,9. 20, 6. 22,7. 14.

14. Ἀποκ. 1,3.

15. Γιὰ τὰ ἐπιστολικά γνωρίσματα τῆς Ἀποκάλυψης βλ. KARRER M., *Die Johannesoffenbarung als Brief, Studien zu ihrem literarischen, historischen und theologischen Ort*. Göttingen, 1986.

16. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ μακαρισμοῦ τοῦ Ἀποκ. 1,3 μὲ τὴ λατρευτικὴ πράξη ἀνάγνωσης βιβλικῶν κειμένων στὴ σύναξη τῶν πιστῶν στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία κάνουν λόγο πολλὰ ὑπομνήματα τῆς Ἀποκάλυψης, βλ. λ.χ. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π. Ν., *Ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου*, ἐν Ἀθήναις 1992, 68. LOHSE E., *Die Offenbarung des Johannes*, Göttingen, 1979, 13.14. ROLOFF J., ὁ.π. 30.

17. Βλ. Β' Θεσ. 5,27. Κολ. 4,16.

18. Ἡ Ἀποκάλυψη εἶναι τὸ πρῶτο καὶ μοναδικὸ βιβλίον τῆς Κ. Διαθήκης, στὸ ὁποῖο συναντᾶμε τὸν ὄρο *Κυριακὴ ἡμέρα* σὲ ἀντικατάσταση τῶν χρησιμοποιουμένων πρὶν τεχνικῶν ὄρων ἢ *μία τῶν Σαββάτων* (Μτθ. 28, 1. Μκ. 16, 2. Λκ. 24, 1. Ἰω. 20,1. 19. Πράξ. 20, 7. Α' Κορ. 16,2.) ἢ *πρῶτη Σαββάτου* (Μκ. 16,9).

έβίωσε ο Ιωάννης στην Πάτμο, αλλά αναφορά στο στίγμα της ημέρας αυτής, το οποίο τη ξεχωρίζει, τη νοσηματοδοτεί και την αναδεικνύει σε ημέρα Κυρίου. Κι αυτό που δίνει όλα τα παραπάνω προνόμια στην ημέρα αυτή δεν είναι παρὰ τὸ γεγονὸς τῆς θείας Εὐχαριστίας πού, λήγοντος τοῦ πρώτου αἰῶνα, ἔκανε τὴν ἡμέρα αὐτὴ νὰ δεσπόζει ἔναντι ὅλων τῶν ἄλλων ἡμερῶν τῆς ἑβδομάδας. Συνεπῶς, ἡ πληροφορία τοῦ Ἰωάννη ὅτι κατελήφθη ἀπὸ τὸ Πνεῦμα ἡμέρα Κυριακή καὶ ὅτι τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου του καὶ ἡ ἐντολὴ τῆς συγγραφῆς του τοῦ δόθηκαν αὐτὴ τὴν ἡμέρα, ὑπογραμμίζει τὸ βαθὺ σύνδεσμο τοῦ βιβλίου αὐτοῦ μὲ τὴν Εὐχαριστία. Τὸ προηγούμενο μποροῦμε νὰ τὸ κατανοήσουμε μὲ δύο τρόπους: ἢ ὅτι ὁ Ἰωάννης κατελήφθη ἀπὸ τὸ Πνεῦμα, καθὼς τελοῦσε τὴν Πάτμο, μαζὶ μὲ ἄλλους συνεξόριστους χριστιανούς, τὴ θεία Εὐχαριστία ἢ ὅτι τὸν κατέλαβε (τοῦ χορηγήθηκε) τὸ Πνεῦμα ἡμέρα Κυριακή, ὥρα κατὰ τὴν ὁποία οἱ κοινότητες τῆς Δ. Μ. Ἀσίας τελοῦσαν τὴ σύναξη, τὴν ὁποία ὁ Ἰωάννης, ὡς ὁ Παῦλος, ἦταν «ἀπὸν τῷ σώματι παρὼν δὲ τῷ πνεύματι»¹⁹, μὲ τὴν ἴδια ἔννοια πού ἦταν «συγκοινωνὸς ἐν τῇ θλίψει καὶ βασιλείᾳ καὶ ὑπομονῇ ἐν Ἰησοῦ»²⁰ μὲ τοὺς ἀδελφούς, ἂν καὶ ἦταν μακριὰ τους. Καὶ στὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη περίπτωση εἶναι βέβαιο ὅτι τὸ βιβλίον κυοφορήθηκε στὸ πλαίσιο τῆς κυριακάτικης λειτουργίας. Ἄν δὲν ἐρμηνεύσουμε κάπως ἔτσι τὴν ὡς ἄνω πληροφορία τοῦ Ἰωάννη δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἐξηγηθεῖ ὁ ἔντονος λειτουργικὸς – εὐχαριστιακὸς τροπισμὸς τοῦ βιβλίου. Κι ἂν ἀκόμη δὲν ἔχουν δίκιο ὅσοι πιστεύουν ὅτι ὁ Ἰωάννης ἔχει μπροστά του τὸ διάγραμμα ἢ τὸ πλαίσιο τῆς Θ. Λειτουργίας καὶ μάλιστα μιᾶς πασχάλιας Λειτουργίας²¹ καὶ ὅτι μέσα σ' αὐτό, ὡς σὲ ἐκμαγεῖο, χύνει τίς ὁράσεις καὶ τὰ ἀκούσματά του, χωρὶς ὑπερβολὴ ὁ ἀναγνώστης ἔχει τὴν αἴσθησι ὅτι ἀναπνέει μέσα τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς θ. Λειτουργίας. Ἀνεξάρτητα πάντως ἀπὸ τὸ βαθμὸ σχέσης τῆς Ἀποκάλυψης μὲ τὴν πασχάλια λειτουργία ἢ σχέση της μὲ τὴ λατρεία γενικὰ καὶ τὴν Εὐχαριστία εἰδικότερα εἶναι ἀρκούντως ἐμφανής.

Ὑποδεικνύουμε ἀμέσως τώρα κάποια χαρακτηριστικὰ τῆς Ἀποκάλυψης πού δίνουν κατ' ἀρχὰς τὴ λατρευτικὴ τῆς ἀτμόσφαιρα ἢ τὸ λατρευτικὸ τῆς χροῶμα γιὰ νὰ στρέψουμε στὴ συνέχεια τὴν προσοχὴ μας εἰδικὰ πρὸς τὴν Εὐχα-

19. Α' Κορ. 5,3.

20. Ἀποκ. 1,9.

21. Βλ. ἐνδεικτικὰ SHEPHERD H.M., *The Paschal Liturgy and the Apocalypse*, London and Richmond, 1960. DELLING G., «Zum Gottesdienstlichen Stil der Johannes Apokalypse», *Nov T* 3 (1959), 109-137.

ριστία, ἡ ὁποία δὲν εἶναι μόνο εἰκόνα ἢ ἔκφραση τῆς βασιλείας, ἀλλά, κατὰ τὴν Ἀποκάλυψη, τὸ γεγονός, γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐξελίσσεται στὸ παρὸν ἢ ζωὴ τῆς πορευόμενης πρὸς τὴ βασιλεία ἐκκλησίας.

α) Ὡς πρῶτο χαρακτηριστικὸ θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὁ οὐράνιος χῶρος, στὸν ὁποῖο λαμβάνουν χώρα οἱ ὁράσεις καὶ τὸ σκηνικὸ τῶν οὐράνιων ἐπεισοδίων, τὰ ὁποῖα ἐμεῖς ἀποκαλοῦμε λειτουργικὲς σκηνές, συλλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Ἰωάννη ὡς γιγαντιαῖος ναὸς²². Κι αὐτὸ δὲν εἶναι δύσκολο νὰ τὸ ἀντιληφθεῖ κανεὶς. Ἦδη ἐννιά φορὲς²³ ὁ Ἰωάννης κάνει εὐθέως λόγο γιὰ οὐράνιο ναό, ὁ ὁποῖος προφανῶς συμπίπτει μὲ τὸ οὐράνιο ἀρχέτυπο τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου, πού ὑποδείχθηκε στὸν Μωϋσῆ τὸν καιρὸ τῆς Ἐξόδου²⁴. Κατ' ἐπέκταση συμπίπτει καὶ μὲ τὴν ἐπίγεια σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου καὶ μὲ τὸ ναὸ τοῦ Σολομῶντα²⁵ ὡς ἀντιγράφων τοῦ οὐράνιου ἀρχετύπου. Ὁ οὐράνιος αὐτὸς ναὸς ἄλλοτε ἀνοίγει²⁶ καὶ ἄλλοτε πληροῦται καπνοῦ²⁷ ἐντὸς αὐτοῦ γίνεται

22. Ὁρισμένοι, ὠστόσο, ἐστιάζοντας στὴν ἐκπορευόμενη ἀπὸ τὸν οὐρανὸ ἐσχατολογικὴ κρίση κατανοοῦν τὸν οὐράνιο χῶρο πρωτίτως ὡς αἴθουσα βασιλικοῦ ἀνακτόρου ἢ αὐτοκρατορικοῦ δικαστηρίου, ὅπου ὁ αὐτοκρατορικός θρόνος περιβάλλεται ἀπὸ τὸ συμβουλευτικὸ σῶμα τῶν πρεσβυτέρων καὶ ἄλλων μελῶν τῆς οὐράνιας ἱεραρχίας καὶ δευτερευόντως ὡς ναός. Βλ. λ.χ. PETERSON E., "Der himmlische Lobgesang im Kap. 4 und 5 der Geheimen Offenbarung", *LL* 1(1934) 305-313 καὶ MOWRY L., "Revelation 4-5 and Early Christian Liturgical Usage", *JBL* 71 (1952), 75-84. Ὅμως, τὸ μοτίβο τῆς κρίσης δὲν εἶναι κυρίαρχο μέσα στὴν Ἀποκάλυψη οὔτε οἱ 24 πρεσβύτεροι παίζουν τὸ ρόλο συμβουλάτορα. Ἄλλοι πάλι, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ Ἀποκάλυψη γράφτηκε ὡς δράμα, κατανοοῦν τὸ σκηνικὸ τοῦ οὐρανοῦ ὡς σκηνικὸ ἀρχαίου θεάτρου βλ. PALMER F., *The Drama of the Apokalypse*, N. York 1903. BREWER R.R., "The Influence of Drama on the Apokalypse of St. John", *AthR* 18 (1936) 74-92. BOWMAN J. W., *The First Christian Drama*, Philadelphia 1955 καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, "The Revelation of John: Its Dramatic Structure and Message", *Interpretation* 9 (1955) 436- 453. BLEVINS B.J. L., "The Genre of Revelation", *RevExp* 77 (1980) 393- 408.

23. Ἀποκ. 7,15. 11,19. 14,15. 17. 15,5. 6. 8. 16,1. 17.

24. Ἐξ. 25,9. 26,30. 27,8.

25. Γιὰ ἐπίγειο ναό, ὡς ἀντίγραφου οὐράνιου προτύπου, μιλοῦν βιβλικά (π.χ. *Ψαλ.* 10,4. *Σοφ. Σολ.* 9,8. *Ἐβρ.* 8,1-2. 9,11. 12. 23. 24. 10,1) ἀλλὰ καὶ ἐξωβιβλικά κείμενα [π.χ. *Διαθ. Λευ.* 5,1 *P. Ber* 4,8γ. 14 (Παλαιστινὸ Ταλμούδ Berakot). *b. Chag.* 12b (Βαβυλ. Ταλμούδ Chagiga) κ.ἄ.]. Γιὰ περισσότερα, βλ. READER W., *Die Stadt Gottes in der Johhannesapokalypse*, Göttingen 1971, 122-124.

26. Ἀποκ. 11,19. 15,5.

27. Ἀποκ. 15,8. Β.

όρατή ἢ Κιβωτὸς τῆς Διαθήκης²⁸ ἢ λαμβάνουν χώρα θεοφανικά γεγονότα²⁹ καὶ κυρίως ἄδεται ἢ προσκυνεῖται ὁ Θεὸς καὶ τὸ ἄρνιον³⁰. Ἄπ' αὐτὸν τέλος, ἐξέρχονται ἢ σ' αὐτὸν εἰσέρχονται ἄγγελοι σὰν σὲ λιτανεῖα, ἐνδεδυμένοι ἱερατικὴ στολή³¹, ἢ ἐκπορεύεται ἢ ἐσχατολογικὴ κρίσις τοῦ Θεοῦ³². Βασικά ἐξαρτήματα τοῦ οὐράνιου αὐτοῦ ναοῦ εἶναι: ὁ θρόνος τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἄρνιου³³, ὁ θρόνος τῶν 24 πρεσβυτέρων³⁴, ὁ θρόνος τῶν μαρτύρων³⁵, τὰ δύο θυσιαστήρια, ἓνα χρυσὸ θυμιάματος³⁶ καὶ ἓνα δευτέρου ὀλοκαυτωμάτων³⁷, οἱ ἑπτὰ λαμπάδες πυρὸς οἱ καιόμενες ἐνώπιον τοῦ θρόνου³⁸ καὶ πιθανῶς ἡ ὑάλινη θάλασσα³⁹.

Ἄλλὰ καὶ ποικίλες ἐνέργειες-κινήσεις προσώπων τῆς οὐράνιας ἱεραρχίας, ποὺ ὁ Ἰωάννης περιγράφει συχνὰ στὸ ἔργο του, συντελοῦν στὸ νὰ ταυτιστεῖ τὸ οὐράνιο σκηνικὸ τῆς Ἀποκάλυψης μὲ ναό. Στὶς κινήσεις αὐτὲς ἀνήκουν ἡ συχνὴ δοξολόγησις καὶ προσκύνησις τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἄρνιου ἐκ μέρους τῶν ἀγγέ-

28. Ἄποκ. 11,19. 15,5.

29. Ἄποκ. 4,5. 11,15. 19. 16,18.

30. Ἄποκ. 5,8. 14. 7,11. 15. 19,4.

31. Ἄποκ. 15,6.

32. Ἄποκ. 14,15. 17. 15,6. 16,1. 17.

33. Ἄποκ. 1,4. 3,21. 4,2. 3. 4. 5. 6. 9. 10. 5,1. 6. 7. 9. 11. 13. 6,16. 7,10. 11. 15. 17. 8,3. 11,15. 12,5. 14,3. 16,17. 19,5. 20,4.11. 22,1.3. Ὑπογραμμίζεται ἐδῶ ὅτι ἡ ἀπαντῶμενη στὸ Β. Targum στὴν Ἑσθῆρ περιγραφή τοῦ θρόνου τοῦ Σολομῶνα παρουσιάζει σχετικὴ παραλληλότητα μὲ τὴν περιγραφή τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ στὸ Ἄποκ. 4,1-7.

34. Ἄποκ. 4,4. 11,16.

35. Ἄποκ. 20,4.

36. Ἄποκ. 8,3-5. 9,13.

37. Ἄποκ. 6,9. 14,18. 16,7. (Πρὸβλ. Ἔξ. 40,5. 6. Β' Βασ. 6,20. 7,48. 8,64. Β' Βασ. 4,1. 19. Ἐξ. 41,22. 43,13-27. 47,1. Λκ. 1,11. 11,51. Ἰωσ. Ἰουδ. Πολ. 5,215. 216. 218. 225. 229).

38. Ἄποκ. 4,5. Πρὸβλ. Ζαχ. 4,2. Α' Μακ. 1,21. 4,49. Στὸ Ἄποκ. 4,5 βέβαια οἱ ἑπτὰ λυχνίες ταυτίζονται μὲ τὰ ἑπτὰ πνεύματα τοῦ Θεοῦ. Στὸ ὑπόβαθρο, ὡστόσο, φαίνεται νὰ βρισκεται ἡ ἐπάφωτη λυχνία, ἡ ὁποία, ὅπως γενικότερα τὸ φῶς, ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὶς ποικίλες γιορτὲς τοῦ ναοῦ. Γιὰ περισσότερα βλ. RILEY W., "The Imagery and the Book of Revelation. Ancient Near Eastern Temple Ideology and Cutic Resonances in the Apocalypse", *PIBA* 6 (1962)91, καὶ ΚΑΪΜΑΚΗΣ Δ., Ἰστορία - Θεολογία, Θεσσαλονίκη 1990, 54. 55.

39. Ἄποκ. 4,6. 15,3. Τὸ μοτίβο αὐτὸ συνδέεται, προφανῶς, μὲ τὴν παλαιοδιαθητικὴ ἀντίληψη γιὰ ὑπαρξὴ ὑδάτων ὑπεράνω τοῦ οὐράνιου στερεώματος. Πιθανὴ εἶναι καὶ ἡ σύνδεσή του μὲ τὴν στρόγγυλη χάλκινη θάλασσα τοῦ κυρίου ναοῦ τοῦ Σολομῶντος, προοριζόμενη γιὰ τὸ πλύσιμο τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδιῶν τῶν ἱερέων ἢ τὸ πλύσιμο τῶν σφαγείων. Βλ. Ἔξ. 30,18-21. Α' Βασ. 8,8. Γ' Βασ. 7,10-13. 23 ἔξ. 18,32. Δ' Βασ. 16,17. 25,13. Β' Παρ. 4,2-5. Περισσότερα γιὰ τὴν χρῆσις τῆς θάλασσας αὐτῆς βλ. ΚΑΪΜΑΚΗΣ Δ., ὁ.π., 59-61 καὶ LANGENBERG H., *Die prophetische Bildsprache der Apokalypse*, Menzingen 1951/ 52, 13. 14.

λων⁴⁰, τῶν τεσσάρων ζώων⁴¹, ἢ τῶν πρεσβυτέρων⁴², τῶν ἀνθρώπων⁴³ καὶ ὅλης τῆς δημιουργίας⁴⁴. Ἀτμόσφαιρα Ναοῦ προσδίδουν στὸν οὐράνιο χῶρο ἐπίσης τὸ λιβανωτὸ καὶ τὰ θυμιάματα, ἀντικείμενα παράλληλα μὲ τὸ χρυσὸ βωμὸ τοῦ κυρίως ναοῦ εἴτε μὲ τὰ ποικίλα θυμιατήρια ποὺ χρησίμευαν γιὰ τὴν προσφορὰ θυμιάματος⁴⁵.

β) Ὡς δεύτερος παράγοντας ποὺ προσδίδει στὴν Ἀποκάλυψη λατρευτικὸ στίγμα εἶναι ἐκεῖνες οἱ σκηνές ἢ παραστάσεις τοῦ βιβλίου, οἱ ὁποῖες προφανῶς ὀφείλουν νὰ κατανοηθοῦν μὲ ὑπόβαθρο συγκεκριμένες λατρευτικῆς-θρησκευτικῆς τελετῆς τῶν Ἰουδαίων. Ὡς τέτοιες θὰ μπορούσαν νὰ ὑποδειχθοῦν:

i. Ἡ παράσταση τοῦ Ἀποκ. 7,9, μὲ τὸν ἀναρίθμητο ὄχλο ντυμένο μὲ λευκὲς στολὲς καὶ κρατώντας στὰ χέρια του φοίνικες νὰ ψάλλει μπροστὰ στὸ θρόνο τοῦ Θεοῦ καὶ στὸ ἄρνιον, παράσταση ἢ ὁποία παραπέμπει πιθανὸν στὶς τελετῆς τῆς ὄγδοης μέρας τῆς γιορτῆς τῆς Σκηνοπηγίας. Κατὰ τὴν ἡμέρα αὐτὴ προβλεπὸταν λιτανεῖα⁴⁶ γύρω ἀπὸ τὸ θυσιαστήριο, ὅπου οἱ μετέχοντες κρατοῦσαν καὶ κουνοῦσαν μπουκέτο ἀπὸ κλαδιά (Iulab) καμωμένο ἀπὸ τρία εἶδη δένδρων: ἰτιά, μυρτιά καὶ φοινικιά⁴⁷.

ii. Ἡ ἐσχατολογικὴ ὑπόσχεση γιὰ «πηγὰς ὑδάτων» στὸ Ἀποκ. 7,17, ἢ ὁποία θὰ μπορούσε, ὅπως ὑποδεικνύει καὶ ὁ W. Riley⁴⁸, νὰ συσχετισθεῖ ἐπίσης μὲ τὴ γιορτὴ τῆς Σκηνοπηγίας καὶ τὶς λατρευτικῆς ἐκδηλώσεις μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς γιορτῆς αὐτῆς. Ἄλλωστε, κατὰ τὸν W. Riley⁴⁹, ὅλες οἱ ἐπὶ μέρους ἐσχατολο-

40. Ἀποκ. 5,11. 12. 7,11. 12. 16,5. 6.

41. Ἀποκ. 4,8. 9. 5,8-10. 14. 19,4.

42. Ἀποκ. 4,10. 11. 5,8-10. 14. 11,16-18. 19,4.

43. Ἀποκ. 7,9. 10. 11,15. 12,10-12. 15,3β. 4. 19,1-3. 6.

44. Ἀποκ. 5,13. 14.

45. Ἀποκ. 5,8. 8,3-5. Γιὰ τὴν χρῆση τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν στὴ λατρεία τοῦ ναοῦ βλ. ΚΑΪΜΑΚΗΣ Δ., ὁ.π. 54. 64, ὅπου καὶ περισσότερες πληροφορίες γενικὰ γιὰ τὸ ναό.

46. DANIELOU J., Ἀγία Γραφή καὶ Λειτουργία. Ἡ βιβλικὴ Θεολογία τῶν μυστηρίων καὶ τῶν ἐορτῶν κατὰ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, Ἀθήνα 1981, 347. Πρὸβλ. Βιβλ. Ἰωβήλ. 16,30 καὶ ΤΑΚΙΤΟΣ, Ἱστορία 5.

47. Ἡ φοινικιά συνδέεται πρωτίστως μὲ τὴ πηγὴ τῆς Σκηνοπηγίας. (βλ. Sukkah 3,9. 12-13. 4,2. 4 καὶ RILEY W., ὁ.π., 92) ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ γιορτὴ τῆς Νουμηνίας.

48. RILEY W., ὁ.π., 92.

49. Ὁ RILEY W., ὁ.π. 6, βρίσκει λ.χ. γλωσσικὲς ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στὴν ὄραση Ἀποκ. 7,9-17 καὶ στὴ διήγηση τῆς Πεντηκοστῆς (Πράξ. 2,5-11), θέση ἐκφρασμένη καὶ παλαιότερα τὴν ὁποία ἔχει ἀρνηθεῖ ἤδη ὁ CHARLES R.H., *Critical and Exegetical Commentary on the Revelation of St. John*, Edinburgh 1979, τ. 1, 211.

γικές εικόνες της όρασης στο Ἄποκ. 7,9-17, συνεπικουροῦντος καὶ τοῦ ρήματος *σκηνώσει*⁵⁰ παραπέμπουν στή γιορτὴ τῆς Σκηνοπηγίας.

iii. Ἡ λευκὴ στολὴ τῶν πρεσβυτέρων⁵¹ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ συσχετισθεῖ⁵² μὲ τὸ ἑορταστικὸ ἔνδυμα τῆς γιορτῆς τοῦ Ἑξιλασμοῦ. Τὸ ἔνδυμα αὐτὸ φοροῦσε κατὰ τὴ γιορτὴ αὐτὴ ὁ μέγας Ἀρχιερέας.

iv. Οἱ σάλπιγγες τῶν ἀγγέλων⁵³, ποὺ πιθανὸν θυμίζουν τὶς σάλπιγγες ποὺ σάλπιζαν στὶς λατρευτικὲς ἐκδηλώσεις κατὰ τὸν μῆνα Elul, πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ νέου ἔτους.

v. Οἱ κιθάραι, μὲ τὶς ὁποῖες οἱ ἐγγὺς τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ πρεσβύτεροι στὸν οὐρανὸν συνοδεύουν τὶς ᾠδές τους⁵⁴, οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ παραπέμπουν ἐπίσης στή γιορτὴ τῆς Σκηνοπηγίας. Ἡ γιορτὴ αὐτὴ, κατὰ τοὺς προφητικὸς κυρίως χρόνους, ἐκτὸς ἀπὸ ἀνάμνηση τοῦ παρελθόντος εἶχε γίνει, ὅπως καὶ ἡ γιορτὴ τοῦ Πάσχα, τύπος τοῦ μέλλοντος. Οἱ σκηνές (Sukkoth) ὑποδήλωναν τὰ ἐνδιαιτήματα τῶν δικαίων ἐγγὺς τοῦ Θεοῦ στὸν μέλλοντα αἰῶνα⁵⁵.

vi. Τέλος, οἱ φιάλες τῆς ὀργῆς ποὺ χύνονται στὸ σύμπαν⁵⁶ θὰ μπορούσαν νὰ ἀνακαλοῦν τὴ χρῆση τῶν φιαλῶν γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ λίπους καὶ τῆς στάχτης τῶν θυσιῶν στὸ ναὸ ἡ, τὸ πιθανότερο, τοῦ αἵματος γιὰ τὸ ραντισμὸ κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ ἔξιλασμοῦ⁵⁷.

Ὅλα τὰ παραπάνω στοιχεῖα εἶναι προφανῆς ὅτι ἀποσκοποῦν στὸ νὰ προσδιορίσουν τὸ οὐράνιο ἐπίπεδο, ὅπου ἀνέρχεται ὁ ὀρῶν/προφήτης⁵⁸, ὡς ναὸ, ὁ

50. Ἄποκ. 7,15.

51. Ἄποκ. 4, 4.

52. RILEY W., ὁ.π., 92.

53. Ἄποκ. 8, ἐξ. Γιὰ τὴ στενὴ ἄμεση ἢ ἔμμεση σχέση τῆς σάλπιγγας μὲ τὸ ναὸ καὶ τὴ λατρεία βλ. Λευ. 23,24. 25,9. Ψαλ. 80,3. 97,6. 150,3 κ. ἄ.

54. Ἄποκ. 5,8. 14,2. 15,3.

55. Βλ. RILEY W., ὁ.π., 93. DANIÉLOU J., ὁ.π., 348.

56. Ἄποκ. 15,7. 16,1 ἐξ.

57. Ἡ ἔνστασις ὅτι οἱ ραντισμοὶ τὴν ἡμέρα τοῦ Ἑξιλασμοῦ καθάριζαν καὶ ἐξιλέωναν, ἐνῶ ἡ ἔκχυση τοῦ περιεχομένου τῶν φιαλῶν στὴν Ἀποκάλυψη ἰσοδυναμεῖ μὲ ἔλεγχο καὶ ἔκφραση θεϊκῆς ὀργῆς, χάνει τὴ δύναμή της ἀν οἱ ἀπανωτὲς ζοφερὲς σκηνές στὴν Ἀποκάλυψη κατανοηθοῦν στὴν παιδαγωγικὴ τους διάστασι. Γιὰ περισσότερα βλ. τὴν ἐργασία μας *Λειτουργικὲς Σκηνές...*, σ. 376-384.

58. Ἄποκ. 4,1. Μὲ τὴν εἰκόνα τῆς ἀνοικτῆς θύρας στὸν οὐρανὸν καὶ τῆς ἀνάβασης σ' αὐτὸν τοῦ Ἰωάννη ἐκφράζεται, ὅπως ἄλλωστε δηλώνει, καὶ τὸ ἀκολουθοῦν *ἐγενόμην ἐν πνεύματι* (Ἄποκ. 4,2), ὄχι τοπικὴ ἀνάβασις, οὔτε αἰσθητὸ ἄνοιγμα, οὔτε κατάστασις ἀσυνειδητότητας, ἀλλὰ κατ' ἀρχάς πνευματικὴ ἐτοιμότητα τοῦ συγγραφέα ἢ ὅπως παρατηρεῖ, ἀκολουθώντας τὸν

όποιος συστοιχεί με τὸν ἐπίγειο καὶ ὁ ὅποιος, ὅταν γραφόταν ἡ Ἀποκάλυψη, εἶχε, ὅπως ἀφήνει νὰ ἐννοήσουμε ἡ ὄραση τοῦ κεφ. 11, ἤδη καταστραφεῖ (70 μ.Χ.) καὶ μαζί με αὐτὸν εἶχε ὅπωςδήποτε ὑποτιμηθεῖ καὶ ἡ ἐντὸς αὐτοῦ λατρεία, μείνασα πιά ἄστεγη καὶ ἀπονευρωμένη.

Μὲ βάση τὴν πολυσήμαντη ὄραση τοῦ κεφ. 11 καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ ὅσα εἶπαμε στὴν προηγούμενη παράγραφο θὰ ἔλεγε κανεὶς, κατ' ἀρχὰς σὲ καθαρὰ ἀνθρώπινο ἐπίπεδο, ὅτι ὁ Ἰωάννης, ὡς γνήσιος Ἰουδαῖος, ἀποδίδοντας στὸν οὐράνιο χῶρο ποὺ ἀνέρχεται χαρακτηριστικὰ τοῦ καταστραφέντος ναοῦ, νοσταλγεῖ μὲ ἄδηλο πόνο τὸν ἐπίγειο ναὸ τῶν πατέρων του. Αὐτὸς ὁ πόνος ὅμως, εἶναι συνυφασμένος μὲ αὐστηρὴ κριτικὴ κατὰ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ τοῦ καιροῦ του, ὅπως δείχνουν ἤδη οἱ ὁράσεις τοῦ κεφ. 11, οἱ ὁποῖες μὲ πολλοὺς τρόπους-παραστάσεις θὰ σημάνουν τὴν ἀπώλεια, τὴν ἔκπτωση καὶ τὴν κρίση τοῦ ἐθνικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ κέντρου τῶν Ἰουδαίων⁵⁹. Τὴν ἴδια κριτικὴ ἐκφράζει εὐθέως, στὶς πρῶτες κιόλας σελίδες τῆς Ἀποκάλυψης, καὶ ὁ ἐπαναλαμβανόμενος δύο φορὲς ἀπὸ τὸν Ἰωάννη χαρακτηρισμὸς τῶν Ἰουδαίων ὡς *συναγωγῆς τοῦ σατανᾶ*⁶⁰, ἓνας χαρακτηρισμὸς ὄντως βαρῦς, παράλληλος τοῦ χαρακτηρισμοῦ *συμβούλιο ἀπάτης καὶ συναγωγή τοῦ Βελίαρ*, ποὺ τὰ μέλη τῆς κοινότητος τοῦ Κουμράν ἀπέδιδαν στοὺς Ἰουδαίους τῆς Ἱερουσαλήμ⁶¹.

Ὅποιος κατανοεῖ στοιχειωδῶς τὸ δυσπρόσιτο, ὄχι ὁμως καὶ ἐντελῶς ἀπρόσιτο βιβλίον τῆς Ἀποκάλυψης, καταλαβαίνει, ὄχι βεβαίως ἀπομονώνοντας φράσεις ἢ λέξεις του ἀλλὰ βλέποντάς το συνολικά, ὅτι ὁ πόνος καὶ ἡ κριτικὴ γιὰ τὸ ναὸ καὶ κατ' ἐπέκταση γιὰ τὴ συνδεδεμένη μὲ αὐτὸν λατρεία, μακριὰ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι τυφλὴ κριτικὴ, ἔχουν ὡς στόχο:

Ἀρέθα, ὁ Ἄνθιμος *μετέωρησις τῆς διανοίας(του) καὶ ἀνύψωσις ἐπὶ τὴν κατανόησιν τῶν οὐρανίων*, (Ἄνθιμος, Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, *Ἑρμηνεία εἰς τὴν ἱεράν Ἀποκάλυψιν*, Ἱεροσόλυμα 1856, (1981), 49). Ἐπεὶ πρόκειται γιὰ ἓκ μέρους τοῦ Θεοῦ δωρεὰ στὸν Ἰωάννη εἰδικοῦ πνευματικοῦ προφητικοῦ χαρίσματος πρὸς ὄραση καὶ ἀκοή πραγματικότητων ποὺ ὑπερβαίνουν τὸν κοσμικὸ χῶρο καὶ χρόνον. Γιὰ τὴν ἀπόδοσή τους ὁ Ἰωάννης χρησιμοποιεῖ, κατ' ἀνάγκη, σύμβολα καὶ παραστάσεις κοσμικῆς καὶ συμβατικῆς, δανεισμένες μάλιστα ἀπὸ τὸν οἰκεῖο σ' αὐτὸν παλαιδιαθητικὸ ἀλλὰ καὶ ἀποκαλυπτικὸ χῶρον.

59. Βλ. τὴ μέτρηση τοῦ ναοῦ μὲ καλάμι (Ἀποκ. 11,1) ποὺ προφανῶς δηλώνει καταστροφὴ (βλ. *Ἠσ.* 34,11. Ἀμ. 7,7-9. Δ' *Βασ.* 21,13), τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς πόλης, ὅπου σταυρώθηκε ὁ κύριος τῶν δύο μαρτύρων, ὡς Σοδόμων καὶ Αἰγύπτου, δύο τόπων ποὺ ἔγιναν ἀρχέτυπα ἀθέτησης τοῦ θείου νόμου (Ἀποκ. 11,8), τὸν καταστροφικὸ σεισμὸ (Ἀποκ. 11,13) κ.λπ.

60. Ἀποκ. 2,9. 3,9.

61. I.Q.H. 2, 22.

i. Νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ αὐτοσυνειδησία τῶν ἐκκλησιαστικῶν κοινοτήτων, διότι αὐτὲς ἀποτελοῦν πιά τὸ νέο δωδεκάφυλο, τὸν νέο λαὸ τοῦ Θεοῦ, οἱ ὁποῖοι ἠγοράσθησαν ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων ἀπαρχὴ τῶ θεῶ καὶ τῶ ἀρνίῳ⁶² καὶ ὅτι αὐτὲς εἶναι ὁ ἀποκλειστικὸς κληρονόμος τῶν παλαιοδιαθηκικῶν ὑποσχέ-σεων τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν παλαιὸ Ἰσραήλ. Πρὸς τοῦτο ἀρκεῖ νὰ δεῖ κανεὶς τὴν ὄραση τοῦ Ἄποκ. 7, 4-8, ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὸ σφράγισμα τῶν 144 χιλιάδων ἐκ πάσης φυλῆς υἰῶν Ἰσραήλ⁶³ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὄραση τοῦ Ἄποκ. 14,1-5 πού τὸ ἴδιο αὐτὸ πλῆθος εἶναι συναγμένο περὶ τὸ ἀρνίον (τό) ἑστὸς ἐπὶ τὸ ὄρος Σιών. Πέραν αὐτοῦ ὁ ἴδιος ὁ τίτλος τοῦ Ἰουδαίου, πού γιὰ τὸν Ἰωάννη εἶναι ἀκόμη τιμητικὸς, ἀμφισβητεῖται γιὰ τοὺς συγχρόνους τοῦ Ἰουδαίου (βλ. τὴν κατηγορηματικὴ του δήλωση ἐκ τῶν λεγόντων Ἰουδαίων εἶναι ἑαυτοὺς καὶ οὐκ εἰσίν⁶⁴). Ἀντίθετα, ὁ Ἰωάννης φαίνεται ὅτι τὸν τίτλο αὐτὸ ἀποδίδει εὐχαρίστως στοὺς χριστιανούς.

ii. Νὰ δειχθεῖ ὅτι οἱ χριστιανοὶ, ὡς μέλη Χριστοῦ, ἀποτελοῦν τὸν ἀληθινὸ ἐσχατολογικὸ ναὸ τοῦ Θεοῦ. Ἀξίζει νὰ προσεχθεῖ πὼς ἡ Ἀποκάλυψη ξεκινάει ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα τῆς κεφάλαια τὸν προῖδεασμὸ τῶν ἀναγνωστῶν τῆς γιὰ αὐτὸ πού θὰ ἐκθέσει στὶς τελικὲς ὁράσεις τῆς. Στὸ Ἄποκ. 3,12 τοὺς ἀποκαλεῖ στύλους τοῦ ναοῦ τῶν ἐσχάτων, στύλους δηλ. αὐτοῦ τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος, ὅπως θὰ ποῦμε καὶ πιὸ κάτω, συμπίπτει μὲ τὴν προσδοκώμενη καινὴ πόλη τῶν ἐσχάτων, ἢ ὅποια θὰ προβληθεῖ στὶς τελικὲς ὁράσεις τοῦ βιβλίου (κεφ. 21. 22).

iii. Νὰ γίνεῖ σαφὲς ὅτι ἐν Χριστῷ διαμορφώθηκε μιὰ νέα τάξη πραγμάτων σὲ σχέση κατ' ἀρχὰς μὲ τὴ θεολογία. Ὁ Χριστὸς δὲν εἶναι ἀπλὰ ὁ μοναδικὸς κληρονόμος τῶν κατηγορημάτων πού ἡ Π. Διαθήκη ἀπέδιδε στὸν Γιαχβὲ⁶⁵ ἀλλὰ καὶ αὐτὸς πρὸς τὸν ὁποῖο ὁ Ἰωάννης προσανατολίζει ὅλη τὴν ἰουδαϊκὴ θεολογία. Αὐτὸς εἶναι πού πραγματοποιεῖ ἐντὸς τῆς ἱστορίας τὸ σχέδιο τοῦ Θεοῦ, κέντρο τοῦ ὁποῖου εἶναι ὁ ἴδιος. Ἀρκεῖ γι' αὐτὸ νὰ κατανοήσῃ σωστὰ ὁ ἀναγνώ-

62. Ἄποκ. 14, 4. πρβλ. καὶ Ἄποκ. 5,9.

63. Ἄποκ. 7,4.

64. Ἄποκ. 2,9. πρβλ. καὶ Ἄποκ. 3,9.

65. Βλ. λ.χ. τὴν περιγραφή τοῦ Χριστοῦ στὴν ὄραση τῆς κλήσης τοῦ Ἰωάννη στὸ Ἄποκ. 1,12-20. Γιὰ περισσότερα βλ. BÖCHER O., "Israel und die Kirche in der Johannes apokalypse" στὸ *Kirche in Zeit und Endzeit, Aufsätze zur Offenbarung des Johannes*, Neukirchen-Vluyn 1983, 40-47 καὶ κυρίως HOFIUS O., "Das Zeugnis der Johannesoffenbarung von der Gottheit Jesu Christi" στὸ *Geschichte - Tradition - Reflexion Festschrift für Martin Hengel*, Tübingen 1996, 511-528.

στης την παραλαβή, ἐκ μέρους τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἑπτασφράγιστου βιβλίου, παραλαβή πού τόν καθιστᾶ μοναδικό καί ἀδιαμφισβήτητο, παρὰ τὰ φαινόμενα, κύριο τῆς ἱστορίας καί τῆς Ἐκκλησίας πού πορεύεται μέσα σ' αὐτήν. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικό ὅτι τὸ βιβλίο τῆς Ἀποκάλυψης, μὲ ἀπόλυτα ριζοσπαστικό τρόπο, δὲν ἐπιτρέπει κανενὸς εἶδους σφετερισμὸ τῶν δικαιωμάτων τοῦ Χριστοῦ οὔτε σὲ πολιτική οὔτε σὲ «πνευματική» αὐθεντία. Φτάνει γι' αὐτὸ νὰ δεῖ κανεὶς λ.χ. τὸν ἔλεγχο πού ἡ Ἀποκάλυψη ἀσκεῖ σὲ πέντε ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους τῶν ἑπτὰ ἐκκλησιῶν στὰ κεφ. 2 καί 3 ἢ τὴ σκληρὴ πολεμικὴ κατὰ τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας καί τῶν θρησκευτικοποιημένων μηχανισμῶν πού αὐτὴ χρησιμοποιοεῖ σὲ βάρος τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ⁶⁶, σὲ βάρος δηλ. τῶν ἀγίων, αὐτῶν πού σέβονται τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, πού τηροῦν τὶς ἐντολές του, πού μαρτυροῦν καί νικοῦν στὴ σύγκρουσή τους μὲ τὸ πολυκέφαλο κακὸ.

Παράλληλα, ἡ Ἀποκάλυψη μαρτυρεῖ ἓνα καινούργιο προσανατολισμὸ καὶ ὡς πρὸς τὸ γεγονός τῆς λατρείας πού αὐτὴ ἀντικατοπτρίζει. Κατ' ἀρχὰς τὸ γεγονός ὅτι στὸ βιβλίο τοῦ Ἰωάννη ὅλο τὸ ἐσχατολογικὸ δράμα, κέντρο τοῦ ὁποῖου εἶναι τὸ ἀρνίον/Χριστὸς, ξετυλίγεται μέσα σὲ ἓνα λειτουργικὸ ἐκμαγεῖο-πλαίσιο, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄσχετο μὲ τὴ νέα λατρευτικὴ πραγματικότητα, μέσα στὴν ὁποία ζεῖ καὶ ὁ ἴδιος ἀλλὰ καὶ οἱ κοινότητες τῶν ὁποίων προΐσταται. Ἄν ἦταν ἴδια, ἡ θέση τῆς Ἀποκάλυψης θὰ ἦταν ἀλλοῦ καὶ ἡ προσφορὰ τῆς στὴν Ἐκκλησία θὰ ἦταν μικρὴ. Θὰ ἦταν τόση, ὅση τῆς ἀναγνωρίζουν αὐτοὶ πού τὴν ἀντιμετωπίζουν σὰν ἓνα μαντικὸ κείμενο (καζαμία) ἢ τὴ χρησιμοποιοῦν μόνο σὰν ἓνα ὄπλο πού κραδαίνουν κατὰ «τῶν ἀσεβῶν». Ἡ προσφορὰ τῆς ὁμως εἶναι μεγάλη γενικά, μὰ εἰδικότερα στὴν καρδιὰ τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας, πού εἶναι ἡ Εὐχαριστία.

66. Σὲ ὁλόκληρο τὸ βιβλίο τῆς Ἀποκάλυψης, μὲ ὑπαινικτικὸ πάντα λόγο, προβάλλουν τὸ σκληρὸ πρόσωπο καὶ οἱ εἰς βάρος τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ μηχανισμοὶ τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, ὅπως ἐνσαρκωνόταν στὰ χρόνια συγγραφῆς του ἀπὸ τὸ Ρωμαϊκὸ καθεστῶς. Ὅμως, τὸ κεφ. 13 ξεχωρίζει γιὰ τὸ θρησκευτικὸ προσωπεῖο-καμουφλάζ, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ κοσμικὴ ἐξουσία χλευάζει τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, σφετεριζόμενο τὰ δικαιώματά του.

5. Ειδικότερη σχέση τῆς Ἀποκάλυψης μὲ τὴ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας

Στὴν προηγούμενη ἐνότητα μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία, προκειμένου νὰ ἀναδείξουμε τὸ λατρευτικὸ χαρακτήρα τοῦ βιβλίου τῆς Ἀποκάλυψης, νὰ μιλήσουμε γιὰ λατρευτικὰ ἀντικείμενα, γιὰ συγκεκριμένες λατρευτικὲς συμπεριφορὲς τῶν προσώπων ποὺ μετέχουν στὰ διαδραματιζόμενα καὶ γιὰ παραστάσεις ποὺ παραπέμπουν σὲ θρησκευτικὲς γιορτὲς καὶ δρώμενα τῆς ἰουδαϊκῆς λατρείας. Τονίσαμε ἐπίσης τὸ βασικότερο, ποὺ εἶναι ὁ εὐχαριστιακὸς τροπισμὸς τοῦ βιβλίου τῆς Ἀποκάλυψης, ὁ ὁποῖος ὑπονοεῖται καὶ μόνο ἀπὸ τὴν πληροφορία ὅτι κυφορήθηκε μέρα Κυριακῆ. Νὰ ἐπιμείνουμε λίγο ἀκόμη προκειμένου νὰ ἀναδείξουμε μιὰ ἐγγύτερη σχέση τῆς Ἀποκάλυψης μὲ τὴ λατρεία μας καὶ μάλιστα τὴν Εὐχαριστία. Νὰ δοῦμε κατ' ἀρχὰς στοιχεῖα τῆς λατρείας τῆς Ἀποκάλυψης ποὺ προσλήφθηκαν στὴ χριστιανικὴ λατρεία. Καὶ πρῶτα-πρῶτα νὰ μνημονεύσουμε αὐτὰ ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν τρόπο ἀπόδοσης τῶν πολλῶν ὕμνων ποὺ ἀνηχοῦν στὶς ἄφθονες λειτουργικὲς σκηνὲς ποὺ κατανέμονται σὲ στρατηγικὲς θέσεις. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ χρησιμοποιοῦνται ἔκτοτε στὴ λατρεία ποὺ παραδοσιακὰ τελεῖται στοὺς χριστιανικοὺς ναοὺς μας. Πρόκειται βεβαίως κατ' ἀρχὰς γιὰ στοιχεῖα ποὺ ἀνήκουν στὴ μορφή της. Ὡστόσο, ἐκφράζουν καὶ τὸ περιεχόμενό της.

Ἀπὸ αὐτὰ τὰ βασικότερα εἶναι:

ι. Οἱ ποικίλοι χοροί⁶⁷. Οἱ ἄδοντες τοὺς ὕμνους εἶναι χοροί, διατεταγμένοι κυκλόθεν ἢ κύκλω τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ὁμόθρονου ἀρνίου, ἀπ' ὅπου ξεκινοῦν οἱ πρὸς τὰ ἔξω σωστικὲς ἢ τιμωρητικὲς ἐνέργειες καὶ πρὸς τὸν ὁποῖον στρέφονται οἱ λατρευτικὲς κινήσεις καὶ ἀναφορὲς τῶν οὐρανίων ὄντων. Οἱ ἐν λόγῳ χοροὶ ἄδουν εἴτε συλλογικὰ⁶⁸ εἴτε διὰ τοῦ κορυφαίου τους, τὸν καθήμενον

67. Πρόκειται γιὰ τὸ χορὸ τῶν 4 ζώων (Ἀποκ. 4,6. 5, 6. 11. 14, 7,11. 14,3), τὸν κύκλο τῶν 24 πρεσβυτέρων (Ἀποκ. 4, 4. 10. 5, 8. 11. 14. 7,11. 16. 14, 3. 19,4.), τὸν κύκλο τῶν ἀγγέλων (Ἀποκ. 5,11. 7,11), τὸν κύκλο τῶν δοξασμένων ἀνθρώπων τοῦ οὐρανοῦ (Ἀποκ. 6,10. 7,9. 11,15. 12,10. 14,3. 15,2. 19,1. 3), τὸν κύκλο τῶν 144.000 σφραγισμένων τῆς γῆς (Ἀποκ. 14,3) καὶ τέλος τὸν συμπαντικὸν κύκλο (Ἀποκ. 5,13).

68. Βλ. τὴν ἐκφραση *φωναὶ μεγάλα* (Ἀποκ. 11,15) καὶ τὶς προτασόμενες τῶν ὕμνων στερεότυπες φόρμες ποὺ εἶναι σὲ πληθυντικὸ ἀριθμὸ ὅπως: *λέγοντες* (Ἀποκ. 4,8. 10. 5,9. 12 κλπ.), *ἄδουσιν* (Ἀποκ. 5,9. 15,3) κ.λπ.

ἐπὶ τοῦ θρόνου καὶ τὸ ἄρνιον⁶⁹. Ἐπιβάλλεται ἐδῶ νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι οἱ χοροὶ αὐτοί, οἱ ὁποῖοι μὲ τὶς παρεμβάσεις τους μετέχουν ἐνεργῶς στὰ διαδραματιζόμενα καὶ προωθοῦν τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀποκαλυπτικοῦ δράματος, ἔχουν ταυτότητα καὶ ὄνομα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ λόγος τους –λόγος θεμελιωμένος καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὰ σύμβολα καὶ τοὺς γρίφους τοῦ κειμένου πού τὸν περιβάλλει– δὲ μπορεῖ νὰ λογισθεῖ ὡς ἀπρόσωπη ἀλλὰ ὡς προσωπικὴ συμμετοχὴ στὰ διαδραματιζόμενα.

ii. Ἡ ἐναλλάξι - ἀντιφωνικὴ ψαλμωδία ἢ μελωδία τῶν ὕμνων⁷⁰. Μὲ τὴν ἀντιφωνικὴ μελωδία, ὅπως εἶναι προφανές, τὸ λατρευτικὸ γεγονός δὲν ἀποβαίνει μονόλογος, ὅπως καὶ ὁ Θεὸς ἐντὸς τῆς Βίβλου δὲν εἶναι μονολογῶν αὐθέντης, ἀλλὰ πρόσωπο διαλεγόμενο μὲ τὰ πλάσματά του.

iii. Ἡ ἐναλλαγὴ πεζοῦ λόγου καὶ ποίησης, ὥστε νὰ ἀποφεύγεται ἡ μονοτονία.

iv. Ἡ χρῆση ἐνόργανης μουσικῆς⁷¹, παράλληλα πρὸς τὴ φωνητικὴ καὶ

iv. Ἡ παρουσία κορυφαίου ἢ ἐξάρχοντος τοῦ χοροῦ⁷².

69. Ἄποκ. 5,13. 7,14. 12. 10.

70. Ὅτι οἱ χοροὶ στὴν Ἀποκάλυψη ἐκτελοῦν τοὺς ὕμνους ἀντιφωνικὰ προκύπτει α) ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ πολλῶν χορῶν καὶ τὴ συνεχῆ ἐναλλαγὴ τους στὴν ἀσίγητη οὐράνια ὕμνωδία, ὅπως αὐτὴ ἀποτυπώνεται στὶς μεγάλες ὕμνικες ἐνότητες τοῦ βιβλίου (βλ. λ.χ. τὴ μεγάλη ὕμνικὴ ἐνότητα τῶν κεφ. 4 καὶ 5 ἢ τὸ ὕμνικὸ κορυφωμα τοῦ κεφ. 19) β) ἀπὸ τὴ συχνὴ χρῆση τοῦ «ἀμήν» στὴν ἀρχὴ (Ἄποκ. 7,12-19,4) ἢ στὸ τέλος (Ἄποκ. 5,14) κάποιου ὕμνου ἢ στὰ ἐνδιάμεσα (Ἄποκ. 19,4) ὕμνικῶν ἐνοτήτων, μὲ τὸ ὁποῖο ἕνας χορὸς ἀποκρίνεται στὸν ἄλλον ἐκφράζοντας εὐχὴ ἢ συγκατάθεση, καὶ γ) κυρίως ἀπὸ τὴ θεματικὴ ἀνταπόκριση στὸ περιεχόμενο ὄχι μόνον ὕμνων τῆς ἴδιας ὕμνικης ἐνότητας (βλ. λ.χ. τὴ θεματικὴ ἀνταπόκριση ἀνάμεσα στοὺς ὕμνους τῶν κεφ. 4 καὶ 5 ἢ τοῦ κεφ. 19) ἀλλὰ καὶ ὕμνων διαφορετικῶν συναφειῶν. Γιὰ τὴ δευτέρη περίπτωση θὰ μποροῦσε νὰ ὑποδειχθεῖ ὡς παράδειγμα ἡ θεματικὴ ἀνταπόκριση τῶν ὕμνων Ἄποκ. 16,5β. 6 καὶ Ἄποκ. 16,7α πρὸς τὴ θεματικὴ τῆς θρηνωδίας τῶν μαρτύρων στὸ Ἄποκ. 6,9. 10. Στὸ παράδειγμα αὐτὸ οἱ ὕμνοι δὲ συμμερίζονται ἀπλῶς τὸ αἶτημα τῶν μαρτύρων ἀλλὰ καὶ τὸ παρουσιάζουν, κατὰ πρόληψη, πραγματοποιούμενο στὴ συνάφειά τους πρὸ τῆς ὀριστικῆς περιγραφῆς τῶν ἐσχάτων.

71. Στὸ Ἄποκ. 5,8. 14. 2. τὴ μελωδία συνοδεύει ἐνόργανη μουσικὴ. Ὅποια εἰδικὴ σκοπιμότητα καὶ ἂν ἐξυπηρετεῖ ἡ μουσικὴ, στὴ διπλὴ τῆς ἔκφραση (φωνητικὴ ἢ ἐνόργανη), μέσα στὴν Ἀποκάλυψη –ἡ ὁποία αὐτοσυνιστᾶται ὡς λόγος προφητείας, ἄρα κατ' ἐξοχίαν ὡς πνευματικὸ ἔργο– εἶναι προφανές ὅτι δὲν τὴν ἀναδεικνύει ἀπλῶς σὲ ἀξιοπρόσεκτη ἐξαιρέση ἔναντι τῆς ὑπόλοιπης Κ. Διαθήκης, ἀλλὰ καὶ μαρτυρεῖ γιὰ τὶς αἰσθητικὲς εὐαισθησίες τοῦ συγγραφέα τῆς.

72. Κορυφαῖος τοῦ χοροῦ ὑπολανθάνει στὴν ἐκτέλεση τῶν ὕμνων στὸ Ἄποκ. 5,13. 7,14 καὶ 12,10. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ συμπαντικοῦ ὕμνου Ἄποκ. 5,13, στὸν ὁποῖο ἡ λειτουργία κορυφαίου, κατὰ τὴν ἀποψή μας, ὑπολανθάνει, ὑπὸ συλλογικὴ ἔννοια, στὸν ἐσχεμμένο γλωσσικὸ σολοιισμό πού συνιστᾶ ἡ μετοχὴ «λέγοντας». Ἡ μετοχὴ αὐτὴ ὀφείλει νὰ εἶναι εἴτε

Τὰ ἀνωτέρω πέντε στοιχεῖα χωρὶς ἀμφισβήτηση ἀποτελοῦν, μὲ κάποια μερικὴ ἐξαίρεση τοῦ στοιχείου iv, ἀείποτε βασικά καὶ σταθερὰ γνωρίσματα τῆς χριστιανικῆς λατρείας.

Εἶναι ὅμως τὰ στοιχεῖα αὐτὰ γνωρίσματα μόνο τῆς χριστιανικῆς λατρείας; Ἄν ἐπιχειρήσουμε ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ θὰ ξεφύγουμε ἀπὸ τοὺς στόχους αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου. Ἐδῶ ἄς ὑπογραμμισθοῦν μόνο τὰ ἐξῆς: ὁ χορός, ἡ κυκλικὴ διάταξη, ὁ κορυφαῖος, ἡ ἀντιφωνία, τὸ μέλος καὶ ἡ χρῆση μουσικῶν ὀργάνων ἀποτελοῦν μορφὲς ἔκφρασης ἢ πρακτικὲς ποὺ συναντῶνται σὲ πολλὲς πνευματικὲς ἐκδηλώσεις τῶν λαῶν τῆς Μεσογείου, παλιότερες ἀλλὰ καὶ σύγχρονες τῆς Ἀποκάλυψης. Σ' αὐτὲς πρέπει νὰ συγκαταλεχθοῦν: α) ἡ λατρεία τόσο ἡ ἰουδαϊκὴ (τοῦ ναοῦ⁷³ ἀλλὰ καὶ τῆς συναγωγῆς⁷⁴) ὅσο καὶ ἡ ὀλοένα διαμορφούμενη χριστιανικὴ⁷⁵ καὶ προφανῶς ἡ λίγο-πολύ παρὰ ἄλλα μ' αὐτὴν βαι-

---

«λέγοντος» εἶτε «λέγον» ἀφοῦ ὑποκείμενό της ἔχει τὴ λ. «κτίσμα». Μὲ τὴν ἐσκεμμένη ὅμως γλωσσικὴ καὶ συντακτικὴ αὐτὴ ἀσυνέπεια ὁ συγγραφεὺς ὑποδηλώνει ὅτι ὑπὸ τὴς λ. «πᾶν κτίσμα», τὸ ὁποῖο ἄδει καὶ προσκυνεῖ τὸν Θεό, στὴν κυριολεξία δὲν ἐννοεῖ παρὰ τὰ «ἐν οὐρανῶ» λογικὰ ὄντα (ἀρσενικοῦ γένους καὶ πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ) δηλ. ἀγγέλους, πρεσβυτέρους καὶ λυτρωμένους ἀνθρώπους (σχῆμα μετωνυμίας). Τὰ οὐράνια αὐτὰ ὄντα, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπαρίθμηση τοῦ Ἀποκ. 5,13, ἡγοῦνται τοῦ συμπαντικοῦ χοροῦ καὶ ὡς κορυφαῖοι τοῦ ἄδου δοξολογία «τῶ καθήμενῶ ἐπὶ τοῦ θρόνου καὶ τῶ ἁρνίῳ».

73. Ψαλμοὶ τῆς Π. Διαθήκης ποὺ χρησιμοποιοῦνταν στὴν ἰουδαϊκὴ λατρεία ἐκτελοῦνταν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο καὶ οἱ ὕμνοι τῆς Ἀποκάλυψης· κλασσικὸ παρὰ-δειγμα ἡ ὠδὴ τοῦ Μωϋσέως (Ἔξ. 15,1-18) ποὺ ἀποτελεῖ τὴς ἀπαρχὲς τῆς ἐβραϊκῆς ποίησης. Ἡ ὠδὴ αὐτὴ ψάλλθηκε ἀντιφωνικά, ἀπὸ δύο χορούς (ἕναν ἀνδρῶν καὶ ἕναν γυναικῶν) μὲ προεξάρχοντες ἀντίστοιχα τὸ Μωϋσῆ καὶ τὴ Μαριάμ καὶ μιὰ συνοδεία τυμπάνων (Ἔξ. 15,1. 20. 21). Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἀντιφωνία στὸν Ἰουδαϊσμὸ μαρτυρεῖ ἡ διαίρεση τοῦ Ψαλτηρίου, ποὺ ἀποτελεῖ εἶδος ἀντιφωναρίου, σὲ 20 καθίσματα καὶ τῶν καθισμάτων σὲ στάσεις ἀποτελούμενες ἀπὸ 1-5 ψαλμούς. Ἐπίσης ἡ ἐπωδὸς πολλῶν ψαλμῶν π.χ. «ἀλληλουῖα» (Ψαλ. 134. 146), οἱ ἐπαναλαμβανόμενες φράσεις ὅπως *ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα*. (Ψαλ. 106. 117. 135) ἢ *τὸν Κύριον ὑμνεῖτε ...* (ἢ ὠδὴ), ἢ πληροφορία τοῦ Ψαλ. 105 ὅτι *στὸ τέλος ἐρεῖ πᾶς ὁ λαὸς γένοιτο, γένοιτο μαρτυροῦν γιὰ ὑπῆχηση ἄρα καὶ ἀντιφωνία ὄλου τοῦ λαοῦ στὴν ψαλμωδία τοῦ χοροῦ.*

74. Ἀντιφωνία καὶ χοροὺς, ὄχι ὅμως ἐνόργανη μουσικὴ, ἢ ὅποια ἀπουσίαζε γενικὰ ἀπὸ τὴ λατρεία τῆς συναγωγῆς, συναντᾶμε λ. χ. κατὰ τὴς πληροφορίες τοῦ Φίλωνα στὴ λατρεία τῶν Θεραπευτῶν στὴν Αἴγυπτο (*Περὶ βίου θεωρητικοῦ* II,83. *Περὶ Γεωργίας* XVII, 79. 80. 81. 88. 89). Περισσότερα γιὰ τὴν ἀντιφωνία στὸν μεταγενέστερο Ἰουδαϊσμὸ βλ. DEICHGRÄBER R., *Gotteshymnus und Christushymnus in der frühen Christenheit: Untersuchungen zu Form, Sprache und Stil der frühchristlichen Hymnen*, Göttingen 1967, 46.

75. Γιὰ ὑπαρξὴ χοροῦ ἢ χορῶν καὶ ἀντιφωνικὴ ψαλμωδία στὸ χριστιανικὸ χῶρο κάνει λόγο ἤδη ὁ Πλίνιος ὁ νεώτερος στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Τραϊανὸ (βλ. *Ἐπιστ.* 10, 96. 97). Μιὰ παραστατικὴ ἔκφραση τοῦ Ἰγνατίου (*Πρὸς Ἐφεσίους* 4,1-2) μᾶς ἐπιτρέπει κοντὰ στο χορὸ καὶ

νουςα λατρεία τῶν Γνωστικῶν⁷⁶ καί β) τὸ ἀρχαῖο θέατρο, τὸ ἀκμάζον ιδιαίτερα στὴ Μ. Ἀσία, καὶ προφανῶς ἡ συνδεδεμένη μ' αὐτὸ χορική ποίηση⁷⁷. Στίς προηγούμενες θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ, ὡς ιδιαίζουσα φανέρωση, ἡ ἰουδαϊκὴ ἀποκαλυπτικὴ γραμματεία μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι ἡ τελευταία, ἂν καὶ προέκυψε ἀπὸ τὴν ἀντίδραση κατὰ τῶν ξένων, κυρίως ἑλληνικῶν, ἐπιρροῶν⁷⁸, παρουσιάζει

στὴν ἀντιφωνία νὰ διακρίνουμε καὶ τὴ χρήση κιθάρας ὡς στοιχεῖο τοῦ ὕμνου. Εἰδικὰ στὸν Ἰγνάτιο (Σωκράτης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* VI 8,11) ἀποδίδεται ἡ πρώτη ἐφαρμογὴ τῆς ἀντιφωνίας στὴν Ἀντιόχεια κατ' ἀντιστοιχία πρὸς τὴν ἐναλλάξ ἀγγελικὴ ψαλμωδία τὴν ὁποία ἐνώρισε μέσῳ ὁράσεως, ἄποψη τὴν ὁποία κρίνει ὁ G. DELLING, (*Der Gottes dienst im Neuen Testament*, Göttingen 1952, 85 σμ. 52). Ἀπὸ τὴν Κ. Διαθήκη (*Πράξ.* 1,15. 2,1. *Α' Κορ.* 11,20. 14,23) ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀποστολικὸς πατέρες ἔχουμε ἐπίσης προτροπὴ γιὰ ἐν ὁμοιοία, καὶ ἐπὶ τῶ ἀὐτῶ» σὺνάξη, καὶ ἐξ ἐνὸς στόματος ψαλμωδία (*Α' Κλημ.* 34,7. *Βαρν.* 4,10), ἄρα γιὰ τὴν ἐν χορῶ ψαλμωδία. Πιὸ σαφὴς γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ χοροῦ εἶναι ἡ παραίνεση τοῦ Ἰγνατίου καὶ οἱ κατ' ἄνδρα δὲ χορὸς γίνεσθε, ἵνα σύμφωνοι ὄντες ἐν ὁμοιοία, χρῶμα Θεοῦ λαβόντες ἐν ἐνόητητι, ἄδετε ἐν φωνῇ μιᾷ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τῶ Πατρὶ. (*Ἐφες.* 4,2). Γιὰ περισσότερα στὰ θέματα αὐτὰ βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ Π., *Ἐκλογή Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ὑμνογραφίας*, Ἀθήνα 1978², 27-30. ΧΡΗΣΤΟΥ Π., *Θεολογικὰ Μελετήματα* 4, *Ὑμνογραφικά*, Θεσσαλονίκη 1981, 121-134 καὶ ΜΗΤΣΑΚΗΣ Κ., *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Καινῆς Διαθήκης ἕως τὴν Εἰκονομαχία*, Ἀθήνα 1986, 53-55 κ. ἄ.

76. Ὁ συγγραφέας τοῦ ἀποκρύφου ἔργου *Πράξεις Ἰωάννου*, ἀφηγούμενος τὰ γεγονότα τοῦ Μ. Δείπνου, παραθέτει ἐκτενὴ γνωστικὸ ὕμνο (κεφ. 94-97), τὸν ὁποῖο, ὑποτίθεται, ἐψάλλε ὁ Ἰησοῦς καὶ οἱ μαθηταί. Ὁ ὕμνος αὐτὸς ἐψάλλει ἐνῶ οἱ ἄδοντες ἦταν σὲ κυκλικὴ διάταξη (βλ. *κελεῦσας οὖν ἡμῖν ὡσπερ γύρον ποιῆσαι ἡ «ἡμεῖς κυκλεύοντες», κεφ. 94*), ἀντιφωνικὰ (βλ. *καὶ ἡμεῖς ... ὑπῆκούομεν αὐτῶ τῶ ἀμῆν», κεφ. 94*), μὲ κορυφαῖο τὸν Κύριο (βλ. *«ἐν μέσῳ δὲ αὐτὸς ὁ Κύριος γενόμενος, ἔλεγεν», κεφ. 94*) καὶ ἐν χορῶ, (βλ. *«ὁ μὴ χορευῶν τὸ γινόμενον ἀγνοεῖ», κεφ. 96*). Γιὰ τὸν ὕμνο αὐτὸ βλ. ΠΑΛΛΑΣ Δ., *«Ὁ ὕμνος τῶν Πράξεων τοῦ Ἰωάννου», κεφ. 94-97, Mélanges Merlier*, τ. II 1956, 221-264. Γιὰ τὴν ποίηση τῶν Γνωστικῶν γενικότερα βλ. ΔΡΙΤΣΑΣ Δ., *Ἡ ποίησις τῶν Γνωστικῶν*, Ἀθήνα 1979.

77. Ὅτι ἡ Μ. Ἀσία ἦταν ἀπὸ παλιὰ χώρος ἀκμῆς τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου, ἀποδεικνύει ἡ ὑπαρξὴ 37 ἑλληνικῶν θεάτρων μὲ κορυφαῖο τὸ μεγάλο θέατρο τῆς Ἐφέσου, ποῦ ἦταν τὸ μεγαλύτερο τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, χωρητικότητος 25.000 θεατῶν. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ τὸ θέατρο ἦταν δημοφιλὲς καὶ ὅπως ὑποστηρίζει ὁ H. BLUME (*Εἰσαγωγή στὸ Ἀρχαῖο Θέατρο*, Μετάφρ. Μαρία Ἰατροῦ, Ἀθήνα 1989, 48) *εὐνοήθηκε ἐξίσου καὶ ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες καὶ ἀπὸ τίς λαϊκῆς μάζης*. Ἀξίζει ἐδῶ νὰ ἀναφερθεῖ τὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον ποῦ ἐπιδείκνυε γιὰ τὸ θέατρο ἀκόμη καὶ ὁ Νέρων, μὲ πλούσιο μάλιστα προσωπικὸ ρεπερτόριο τραγικῶν ρόλων. Βλ. BLUME H. ὁ.π. 146. 147 καὶ LESKY A., *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας* (Μετάφρ. Ἀγαπητοῦ Γ. Τσοπανάκη), Θεσσαλονίκη 1972, 1096. 1097. Γενικότερα γιὰ τὴ χορικὴ ποίηση, τὰ μορφικὰ τῆς γνωρίσματα καὶ τὴ σχέση τῆς μὲ τὴ Μ. Ἀσία, βλ. LESKY A., ὁ.π. 172. 227-235 κ. ἄ.

78. Γιὰ τίς ἐπιρροὲς τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου γενικὰ στὴν Ἰουδαϊκὴ φιλολογία βλ. ΑΓΟΥΡΙΑΔΗ Σ., *Ἱστορία τῶν χρόνων τῆς Καινῆς Διαθήκης*, Θεσσαλονίκη 19854, 25-43. 253-264. 293-295. Κοπιδάκη Μ., *Τὸ Γ' Μακκαβαίων καὶ ὁ Αἰσχύλος. Αἰσχύλειες μνήμες στὸ λεκτικὸ καὶ στὴ θεμα-*

έμφανή, μορφική τουλάχιστον, εξάρτηση από έργα τραγικών ποιητών⁷⁹. Και επειδή τα στοιχεία αυτά αποτελούσαν, κατά τους έλληνοιστικούς κυρίως χρόνους, λίγο-πολύ κοινή κληρονομιά των λαών της ανατολικής Μεσογείου είναι δύσκολο να προσδιορισθεί ακριβώς ή άμεση πηγή έμπνευσης του Ίωάννη, στόν όποιο έτσι κι άλλιώς ήταν οικεία, άλλα λόγω καταγωγής και άλλα λόγω του περιβάλλοντος⁸⁰ εντός του όποιου και για τó όποιο έγραψε τó έργο του. Έκείνο, πάντως, πού έχει σημασία είναι τó γεγονός ότι, υίοθετώντας ó συγγραφέας τής Άποκάλυψης τέτοια έκφραστικά στοιχεία και συνδέοντάς τα με τήν ούρνια λατρεία, προσδίδει σ' αυτά άξια και κύρος. Η σημασία αυτή άποκτá ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι ή Άποκάλυψη άποτελεί τó πρώτο χριστιανικό κείμενο, στό όποιο συναντώνται τά έκφραστικά αυτά στοιχεία, τά περισσότερα από τά όποια, αν όχι όλα, κάποια στιγμή εισήλθαν στόν χριστιανικό χώρο, καλλιεργήθηκαν και επιβίωσαν ως λατρευτική πράξη τής Έκκλησίας. Τó λιγότερο πού μπορεί να υποστηρίξει κανείς στήν περίπτωση αυτή είναι ότι ή Άποκάλυψη λειτούργησε ως γέφυρα μεταφοράς των έκφραστικών αυτών μορφών από τόν έξωχριστιανικό στό χριστιανικό λατρευτικό χώρο.

Χωρίς να έχω τις προϋποθέσεις ενός ειδικοϋ στή Λειτουργική έπιστήμη ή στή Χριστιανική άρχαιολογία, ύστερα από όσα προηγήθηκαν, θά μπορούσα να πώ ότι τόσο ó χώρος τής Χριστιανικής λατρείας, έτσι όπως γενικά τόν γνωρίζουμε σέ Άνατολή και Δύση, με τήν εικονογράφηση του, τά εν γένει σκηνικά του και τόν πλούσιο διάκοσμό του, όσο και τά τελούμενα μέσα σ' αυτόν φαίνε-

---

τογραφία του Γ' Μακκαβαίων, Θεσσαλονίκη, 1982 και κυρίως HENGEL M., *Judentum und Hellenismus. Studien zu ihrer Begegnung unter besonderer Berücksichtigung Palastinas bis zur Mitte des 2 J. v. Chr.*, Tübingen 1973².

79. Ο BLEVINS J. L., ό.π., 395 έξ., στήριγμένος στίς θέσεις του M. HENGEL, ó όποιος μάλιστα δέν άποκλείει εισβολή έλληνοιστικών στοιχείων άκόμη και στούς πιό άύστηρους των άποκαλυπτικών κύκλων, τούς Hasidim (ό.π., 148), έκτιμά ότι τά στοιχεία τής έλληνικής τραγωδίας είχαν ένσωματωθεί ήδη σέ παλαιότερα του Ίωάννη ιουδαϊκά άποκαλυπτικά και μή (βλ. λ.χ. τή δομή και τή μορφολογία του βιβλίου του Ίώβ) κείμενα και συμπεραίνει ότι ó Ίωάννης, άπευθυνόμενος πρós κατοίκους τής M. Άσίας, καρδιάς τής έλληνικής κοιλτούρας, έκανε μεγαλύτερη χρήση έλληνικών μορφών και μοτίβων.

80. Ο M. ΚΟΠΠΑΚΗΣ, ό.π., 74, έκτιμά, όρθώς, ότι θεμελιακό άξίωμα τής συγγραφικής και γενικότερα τής καλλιτεχνικής παραγωγής των έλληνοιστικών και ρωμαϊκών χρόνων άποτελέσε ή μίμηση. Μέσα σ' αυτή τή διαδικασία μίμησης θά πρέπει να κατανοείται ή χρήση κοινών έκφραστικών μορφών σέ ποικίλες πνευματικές φανερώσεις τής έλληνοιστικής έποχής, ένιότε μάλιστα και μεταξύ τους αντίθετες.

ται να τελούν σε βαθιά εξάρτηση από αυτό που η Άποκάλυψη προβάλλει ως χώρο λατρείας αλλά και ως τελούμενα. Για να αξιολογηθεί ή προηγούμενη άποψη θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η Άποκάλυψη είναι το μοναδικό βιβλίο της Κ. Διαθήκης και το χρονολογικά πρώτο μέσα στη χριστιανική γραμματεία που τη λατρεία, που αυτό προβάλλει, συνδέει στην πράξη με τα μορφικά στοιχεία που πιο πάνω αναφέραμε. Και ποιός μπορεί να άρνηθεί ότι τα στοιχεία αυτά υιοθετήθηκαν από τη λατρεία μας πρώτιστα μέσα από το βιβλίο της Άποκάλυψης και έκτοτε βρίσκονται, λίγο ως πολύ, σε ισχύ μέχρι και σήμερα; Κοιτολογίζ, μπορεί να πούμε ότι δεν θα είναι μακριά απ' την αλήθεια αν δεχθεί κανείς ότι ο συγγραφέας της Άποκάλυψης είναι ο πρώτος μέσα στην Κ. Διαθήκη που κατανοεί το σύμπαν ολόκληρο ως γιγαντιαίο ναό, όπου τα κτίσματα αναφέρονται ευχαριστιακά και δοξολογικά προς τον Θεό. Πρώτος που όργανώνει το ναό αυτό χωροταξικά ως σμικρογραφία του σύμπαντος. Τέλος, πρώτος που άγιογραφεί αυτόν το ναό και μάλιστα κατά ζώνες, προφανώς κατά αναλογία προς τους όμοκεντρους κύκλους των χορών που προσκυνούν και άδουν τον ένθρονο Θεό και το όμόθρονο έσφαγμένο άρνιον (βλ. ιδιαίτερα την περιγραφή της κοσμικής-συμπαντικής λειτουργίας στην κλειστή ένότητα των κεφ. 4 και 5, όπου οί χοροί που έναλλάσσονται στην ύμνωδία και στην προσκύνηση του Θεού Πατέρα και του άρνιου-Χριστού, συνιστούν όμοκεντρους κύκλους που όλοένα διευρύνονται).

Μετά τα όσα σε συντομία πιο πάνω υπομήσαμε να όλοκληρώσουμε την αναφορά μας στο θέμα της λατρείας με μία γρήγορη άποστροφή στο χαρακτήρα και στην ουσία της λατρείας αυτής.

6. Ο χαρακτήρας της λατρείας που προβάλλει ή Άποκάλυψη

Η λατρεία που προβάλλει ή Άποκάλυψη, ως προς το χαρακτήρα και το περιεχόμενό της είναι:

ι. Πράξη καθολική. Όλα τα κτιστά, είτε καθ' ομάδες είτε συλλογικά, προσφέρουν άλληλοδιαδόχως αίνον και δόξα στον ένθρονο Θεό Πατέρα και στο όμόθρονο άρνιον. Έτσι, τους χορούς των άγγέλων, που άδουν άσιγιήτως⁸¹, δια-

81. Άποκ. 4, 8.

δέχεται στην ύμνωδία ὁ χορὸς τῶν πρεσβυτέρων⁸², ὁ χορὸς τῶν σεσωσμένων⁸³ καὶ ὁ (συμπαντικός) χορὸς ὄλων τῶν κτισμάτων⁸⁴. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ χοροὶ τελοῦν σὲ ἐνότητα μεταξύ τους καὶ κοινὴ ἀναφορὰ πρὸς τὸν Θεό. Οἱ ὕμνοι πού αὐτοὶ ἀναπέμπουν ἐκφράζουν τὸ συλλογικὸ καὶ ὄχι ἀτομικὸ, τὴν καθολικὴ συνείδηση καὶ ὄχι τὴ μεμονωμένη ἄποψη καί, μακριὰ ἀπὸ τὸ νὰ ἀποτελοῦν αὐτοεγκωμιασμὸ αὐτῶν πού τοὺς ἀναπέμπουν, συνιστοῦν ἀναφορὰ στὸ Θεὸ καὶ ὄχι στὸν ἑαυτό τους.

ii. Πράξι χαρᾶς καὶ λατρεία δοξολογικὴ καὶ εὐχαριστιακὴ⁸⁵ ἀκόμη καὶ τότε πού ὁ περιγύρος εἶναι στὸ ἔπακρον πνιγηρός. Ἀποδεικνύεται ἔτσι ἡ ἀποκαλυπτικὴ λατρεία ὡς λατρεία ἐν πορείᾳ, ἐν μέσῳ θλίψεως καὶ μαρτυρίου, πλὴν ἀναστάσιμη. Ὡς ἰσχυρὴ ἀντίθεση πρὸς τὴ βλασφημία, πού συνιστᾷ ἡ ἄρνηση ἀπόδοσης δόξας στὸν Θεό⁸⁶ ἐκ μέρους αὐτῶν πού μένουν ἀκόμη στὴ σφαίρα τῆς ἐξουσίας τοῦ θηρίου, ἰσορροπεῖ τὴ δημιουργία ὡς τὴν ὥρα τῆς τελείωσής της.

iii. Πράξι κοινὴ οὐρανοῦ καὶ γῆς. Στὴν οὐράνια λατρεία συστοιχεῖ ἡ γήινη, ἡ λατρεία τῶν κοινοτήτων τῶν πιστῶν, ἡ ὁποία προβάλλει κάθε φορὰ ἐκεῖ, ὅπου τὸ οὐράνιο ἐπίπεδο σχηματικὰ σμίγει μὲ τὸ γήινο⁸⁷ καὶ ὅσο περισσότερο ὀδυνᾶται ἡ Ἐκκλησία, πού τὴν πραγματώνει σὲ κοινὴ συνάφεια μὲ τὸν οὐρανό, τόσο ἡ οὐράνια καθίσταται πιὸ ἐντονη, ἔμπονη καὶ ἐκτενής⁸⁸.

iv. Γεγονὸς ἀσίγητο καὶ ὄχι διάλειμμα στὸ κοσμικὸ γίνεσθαι, ἀφοῦ ἀποτελεῖ γιὰ ὅλα τὰ ὄντα καταρχὰς διαρκὴ καὶ ὄχι εὐκαιριακὴ ἐκζήτηση τῆς ζωοποιοῦ χάριτος τοῦ Θεοῦ καὶ ἔπειτα εὐχαριστιακὴ, ἐν ἀγάπῃ καὶ ὁμονοίᾳ, ἀναφορὰ τους πρὸς αὐτόν. Γιὰ νὰ καταλάβει κανεὶς καὶ τὰ δύο αὐτὰ χαρακτηριστικὰ, ἀρκεῖ νὰ προσέξει λ.χ. ὄχι μόνο τὸ «ἀνάπαισιν οὐκ ἔχουσιν ἡμέρας καὶ νυκτός» στὸ 4,8β ἢ τὴ θαμιστικὴ λειτουργία τῶν ρημάτων τῶν δυὸ στίχων πού ἀκολουθοῦν στὸ Ἄποκ. 4,9-10 (*δώσουσιν, πεσοῦνται, προσκυνήσουσιν, βα-*

82. Ἄποκ. 4,10. 11. 5,8-10.

83. Ἄποκ. 11, 15. 12,10-12. 14,2. 15,2. 19,1.

84. Ἄποκ. 5, 13. 14.

85. Βλ. λ.χ. τὸν ὕμνο Ἄποκ. 11,17-18 μὲ τὸ ἐναρκτήριο ρῆμα «εὐχαριστοῦμεν σοι...», τὰ ἀλλεπάλληλα ἀλληλοῦα στὸ ὕμνικὸ φινάλε Ἄποκ. 19,1.

86. Ἄποκ. 16,9. 11.

87. Βλ. κυρίως τὴ σκηνὴ στὸ Ἄποκ. 14,1-5.

88. Ὅλο τὸ κεφ. 7, μὰ ἰδιαίτερα οἱ στ' 13-17 ὅπως καὶ τὸ κεφ. 14,1-5, μαρτυροῦν ὅτι ὁ Ἰωάννης συλλαμβάνει τὴν οὐράνια λατρεία σὲ μία διαρκὴ καιωνία μὲ τὴν ἐπίγεια.

λοῦσιν) ἀλλὰ καὶ τὴν ἀμοιβαιότητα ἢ τὴ μεταξὺ τῶν ὕμνων πού ἀναπέμπουν οἱ διάφοροι χοροὶ ὑφιστάμενη ἀνταπόκριση.

v. Ἐσωτερικὴ κυρίως σχέση καὶ σπᾶση τοῦ ἀθρώπου ἔναντι τοῦ Θεοῦ καὶ ὄχι τόσο μιὰ διαδικασία τελετουργιῶν. Αὐτὴ, ὡστόσο, ἡ ἐσωτερικότητα δὲν μεταβάλλει τὴ λατρεία σὲ μιὰ καθ' ἑαυτὴν κλειστὴ, αἰθέρια θεουργία. Μὲ ἄλλα λόγια, πρόκειται γιὰ πράξη, ὅπου εἶναι βεβαίως παρὼν ὁ Θεὸς μὲ τὴ μόνιμη κίνηση ἀγάπης πρὸς τὰ κτίσματά του, δὲν ἀπουσιάζει ὅμως ἀπ' αὐτὴ ὁ ἀνθρώπος μὲ τὴ σωματικότητά του, τὸν ἀγώνα του, τὴ θλίψη του, τὸ αἷμα του, τὴ χαρὰ καὶ τὴν ἀγαλλίασή του. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο ὀφείλει καταρχὰς νὰ ἀπαντᾷ καὶ ἐξ ὀνόματος τῆς ὑπόλοιπης δημιουργίας δοξολογικὰ στίς θεϊκὲς δωρεές καὶ κατὰ ἀντανάκλαση νὰ ἐπιδεικνύει ἔνυλο (αἰσθητὸ) ἐνδιαφέρον καὶ προσανατολισμὸ πρὸς τὸν ἀδελφὸ καὶ τὴν κτίση ὅλη. Γιὰ τὸ ὅτι ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα στὴ λατρεία τῆς Ἀποκάλυψης φτάνει νὰ δεῖ κανεὶς τὸ γεμᾶτο ἐνδιαφέρον καὶ ἀγάπη γιὰ τὸν ἀδελφὸ θανμάσιο πεζοτράγουδο στὸ Ἄποκ. 7,14-17 ἢ τὸν ἐπινίκιο ὕμνο, μετὰ τὴν ἔξωση τοῦ δράκοντα ἀπὸ τὸν οὐρανὸ καὶ τὴν πτώση του στὴ γῆ στὸ Ἄποκ. 12,10-12.

vi. Γεγονὸς Χριστοκεντρικὸ. Ὅλα στὴ λατρεία τῆς Ἀποκάλυψης ἔχουν ὡς κέντρο τους τὸ ἐσφαγμένον ἀρνίον – Χριστό. Γιὰ αὐτὸς εἶναι πού: Κραταεὶ στὰ χέρια του τὴν Ἐκκλησία⁸⁹ καὶ ὅ,τι μπορεῖ νὰ τὸν ὑποκαταστήσει μέσα σ' αὐτήν⁹⁰. Βρίσκεται⁹¹ καὶ περιπατεῖ μέσα σ' αὐτήν⁹², ὡς σὲ νέα φυτεία, ἀντίστοιχη τοῦ παραδείσου. Τὴ φροντίζει, τὴν ἐλέγχει καὶ πορεύεται μαζί της⁹³. Τρέφει⁹⁴ καὶ συνδειπνεῖ⁹⁵ μὲ τὰ μέλη της. Τὰ ἐνδύει μὲ λευκὰ ἱμάτια⁹⁶. Ὡς πασχάλιος ἀμνός⁹⁷, ἀλλὰ καὶ ὡς νέος Μωυσῆς⁹⁸, συνάγει καὶ ἐξάγει ἀπὸ τὴ δουλεία τὸ λαὸ του. Ὡς ὁ τελικὸς νικητὴς τῆς ἱστορίας, μοιράζεται τὴ νίκη του μὲ τοὺς δικούς του⁹⁹.

89. Ἄποκ. 1,20.

90. Ἄποκ. 1,16.

91. Ἄποκ. 1,13.

92. Ἄποκ. 2,1.

93. Ἄποκ. 3,4.

94. Ἄποκ. 2,7. 17.

95. Ἄποκ. 3,20.

96. Ἄποκ. 2,4. 5.

97. Ἄποκ. 5,6 ἐξ. 15,3α.

98. Ἄποκ. 15,3α.

99. Ἄποκ. 20,6.

vii. Πράξη ἐκκλησιαστική. Τὰ ἀνωτέρω χαρακτηριστικά τῆς λατρείας προϋποθέτουν τὸ γεγονός τῆς Ἐκκλησίας: ὡς κοινωνίας ὑπερόριας, τὰ μέλη τῆς ὁποίας κατεστάθησαν διὰ τοῦ βαπτίσματος βασιλεῖς καὶ ἱερεῖς¹⁰⁰, ὡς μεγέθους, πὸν ἀγοράσθηκε ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἁμαρτίας μὲ τὴν τιμὴ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ¹⁰¹, ὡς χώρου, ὅπου λαλεῖ τὸ πνεῦμα τῶν προφητῶν¹⁰², ὡς ἀντίποδας κοσμικῶν διαδικασιῶν¹⁰³, ὡς μητέρας πὸν γεννάει καὶ τρέφει τὰ τέκνα τῆς¹⁰⁴, ὡς λαοῦ συντεταγμένου, ἀλλὰ τελοῦντος ἐν πορείᾳ καὶ ἐν ἐξόδῳ¹⁰⁵, ὡς παρεμβολῆς πὸν μάχεται καὶ ταυτόχρονα ὀραματίζεται ἐντὸς τῆς ἱστορίας¹⁰⁶, ὡς νύμφης πὸν ἐτοιμάζεται γιὰ τοὺς τελικοὺς γάμους μὲ τὸ ἄρνιον/Χριστό¹⁰⁷.

viii. Πράξη ἐσχατολογική. Μὲ τὴν ἐξῆς ὁμως εἰδικὴ ἔννοια: στή λατρεία τῆς Ἀποκάλυψης ὁ οὐρανὸς εἶναι ἓνας γιγαντιαῖος ναὸς, ὅπου ὁ ἄνθρωπος τελεῖ σὲ πλήρη καὶ ἄμεση κοινωνία μὲ τὸν Θεό, συμπεριφερόμενος οὐσιαστικὰ ὡς ἱερεὺς πὸν προσφέρει ἑαυτὸν καὶ τὴν κτίση ὅλη στὸν Δημιουργό τῆς (βλ. τὴ συμπαντικὴ λειτουργία στὰ κεφ. 4 καὶ 5). Στὶς τελικὲς ἐσχατολογικὲς ὁράσεις τοῦ βιβλίου τῆς Ἀποκάλυψης (κεφ. 21 καὶ 22), ἡ οὐράνια αὐτὴ πραγματικότητα κατέρχεται στὴ γῆ, στὴν καινὴ πόλη, τὴν ὁποία ὁ Ἰωάννης συλλαμβάνει ὡς γιγαντιαῖο ναό. Καὶ πὸς συγκεκριμένα: ἡ τετράγωνη καὶ μάλιστα κυβικὴ μορφή τῆς¹⁰⁸ τὴν ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν ἐσώτερο χῶρο τοῦ ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων, τὰ ἅγια τῶν ἁγίων, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐπίσης μορφή κύβου, πλευρᾶς δέκα μέτρων¹⁰⁹. Ἀλλὰ καὶ ὁ ναὸς τῆς ἀνανεωμένης Ἱερουσαλήμ, ὅπως περιγράφεται στὶς προφητικὲς ὁράσεις, στὰ βασικὰ του μέρη - ἐξαρτήματα εἶναι τετραγωνικός¹¹⁰. Θὰ λέγαμε, λοιπόν, ὅτι καταρχὰς ἡ τετράγωνη καὶ κυβικὴ μορφή τῆς καινῆς Ἱερουσαλήμ τῶν ἐσχάτων ἀποτελεῖ μᾶλλον συνειδητὴ ἐκ μέρους τοῦ Ἰωάννη ἐμφάνισή τῆς

100. Ἀποκ. 1,6. 5,10.

101. Ἀποκ. 1,5. 5,9.

102. Ἀποκ. 22,6.

103. Βλ. κυρίως κεφ. 13.

104. Κεφ. 12.

105. Ἀποκ. 18,4.

106. Ἀποκ. 20,9.

107. Ἀποκ. 19,7.

108. Ἀποκ. 21,16. 17.

109. Α΄ Βασ. 6,20.

110. Ἰεζ. 40,47. 41,1-4. 43,13-17 κ.λπ.

ὡς γιγαντιαίου ναοῦ (4.200 km) καὶ μάλιστα ὡς ἅγια ἁγίων. Τὴν πιὸ πάνω ἄποψη ἐνισχύουν ἀλλὰ καὶ πλουτίζουν περαιτέρω δύο ἄλλα δεδομένα: α) ἡ παρουσία μέσα στὴν καινὴ Ἱερουσαλὴμ θρόνου τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀρνίου¹¹¹ χωρὶς ὅμως, ὅπως λέει τὸ κείμενο, τὴν ὑπαρξὴ τοῦ φυσικοῦ του πλαισίου, τοῦ ναοῦ¹¹² καὶ β) ἡ ἀκριβὴς σύμπτωση τοῦ πλούσιου διάκοσμου τῆς καινῆς αὐτῆς πόλης¹¹³ μὲ τὸ διάκοσμο τοῦ τετραγώνου λογείου (χαρακτηριστικοῦ ἱερατικοῦ ἐνδύματος) τοῦ ἱερέα Ἀαρών¹¹⁴.

Τὰ παραπάνω δεδομένα προσδίδουν στὴν μὲν καινὴ πόλη τῶν ἐσχάτων χαρακτηριστικὰ ναοῦ στοὺς δὲ κατοίκους τῆς ἱερατικῆς χαρακτῆρα¹¹⁵ καὶ λατρευτικῆς ἀποστολῆς¹¹⁶. Ἡ ἀλήθεια αὐτὴ χαρακτηρίζει τὴν Ἀποκάλυψη, σὲ τέτοιο μάλιστα βαθμὸ, ὥστε, μαζὶ μὲ τὴν Α΄ Πέτρον¹¹⁷, νὰ ἀναδεικνύονται στὰ κατ' ἐξοχὴν βιβλικὰ κείμενα ποὺ ὑπενθυμίζουν τὸν ἱερατικὸν χαρακτῆρα τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας.

Μὲ τίς πιὸ πάνω σύντομες ἐπισημάνσεις θέλουμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ καινὴ Ἱερουσαλὴμ τῶν ἐσχάτων, γιὰ τὸ συγγραφέα τῆς Ἀποκάλυψης, δὲν εἶναι ἀπλῶς μιὰ πόλη σιγουριᾶς καὶ ἀσφάλειας, ἁρμονίας καὶ καθαρότητος, ἀφθονίας καὶ εἰρηνικῆς συνύπαρξης τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ κυρίως μιὰ πόλη-ναός. Σὲ ἐκεῖνον τὸν τόπο καὶ τρόπο ζωῆς οἱ ἄνθρωποι ξαναποκοτῶν στὸ σύνολό τους τὸ βασιλικὸ καὶ ἱερατικὸ χαρακτῆρα τοῦ πρώτου ἀνθρώπου· καὶ ὡς κορυφαῖοι τοῦ χοροῦ τῶν κτισμάτων (πρβλ. Ἀποκ. 5,9-14) ἱεουργοῦν τὴν ὑψίστην πράξιν τοῦ κόσμου ποὺ μᾶς ὑποδεικνύει ἡ Ἀποκάλυψη: τὸν αἶνον καὶ τὴ λατρεία τοῦ μόνου δικαιοῦχο, τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ.

111. Ἀποκ. 22,1.

112. Ἀποκ. 21,22. 22,3.

113. Ἀποκ. 21,18-21.

114. Ἐξ. 28,17-20. 36,16-21.

115. Πρβλ. Ἀποκ. 1,6. 5,10.

116. Ἀποκ. 22,3. 4.

117. Α΄ Πέτρο. 2,9.